
ÖTÜKEN

Ötüken'den Kırım'a

Türk Dünyası Kültür Tarihi

Hazırlayanlar

AHMET KANLIDERE - İLYAS KEMALOĞLU

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1513
KÜLTÜR SERİSİ: 874

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-924-7

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Kapak Minyatürü: Timur'un şerefine verilen ziyafet sahnesinin ayrıntısı. Üstâd Kemâleddin Bihzâd (ö. 1535/1536); Şerefeddin Ali Yezdi'nin *Zafername*'sinden (Garrett Library Manuscripts).

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ALTIN KİTAPLAR YAYINEVİ
Göztepe mah. Kazım Karabekir cad. No: 32
Mahmutbey-Bağcılar/İSTANBUL
Tel: (0212) 446 38 88 Pbx • Faks: (0212) 446 38 90
Sertifika Numarası: 44011

İstanbul- 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

AHMET KANLIDERE, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu (1982). Boğaziçi Üniversitesi'nde başladığı yüksek lisans eğitimini (1983-84) Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladıktan (1988) sonra Amerika'ya gitti. Doktora eğitimini Columbia Üniversitesi'nin Ortadoğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü'nde yaptı (1988-96). İstanbul'a döndükten dört yıl sonra misafir öğretim üyesi olarak Kazakistan'daki Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde bir yıla yakın ders verdi. 2004-2007 yılları arasında Türkiye'nin Taşkent Büyükelçiliği'nde Kültür Müşaviri olarak görev yaptı. Daha sonra Marmara Üniversitesi'ne döndü ve 2009'da profesör oldu. 2016-18 arasında Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü başkanlığını yürüttü. Hâlen aynı üniversitede Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı başkanı olarak görevini sürdürmekte, İdil-Ural, Kırım, Türkistan ve Kafkasya'da yaşayan Türk halklarının fikir tarihi alanında çalışmalar yapmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Reform within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917)* (İstanbul 1997); *Kadimle Cedid Arasında: Musa Cârullah* (İstanbul 2005); *Muhammed Zâhir Bigiyev: Mâverâünnehir'de Seyahat* (haz., İstanbul 2005); *Orta Asya Türk Tarihi* (ed., Eskişehir 2011); *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası* (ed., Eskişehir 2013); *Çağdaş Türk Dünyası* (ed. İlyas Kemaloğlu ile birlikte, Eskişehir 2014); *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî (1878-1954)* (İstanbul 2019); *Yusuf Akçura: Damolla Âlimcan el-Barudî: Tercüme-i Hâli* (İstanbul 2019).

İLYAS KEMALOĞLU, 2001'de Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisansını, 2003'te "Altın Orda - İlhanlı Münasebetleri" başlıklı tezle yüksek lisansını ve 2008'de "Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi" başlıklı tezle doktorasını tamamladı. 2012'de doçent, 2017'de profesör oldu. Rusça, İngilizce, Farsça ve çeşitli Slav ve Türk lehçelerini bilen Kemaloğlu, 2004-2008 yılları arasında Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nde Rusya-Ukrayna Masası'nda görev yaptı. 2009-2012 yılları arasında Türk Tarih Kurumu'nda çalıştı. 2009-2013 ORSAM'da Avrasya Danışmanı olarak görev yaptı. 2013 yılından itibaren MSGSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır. 2013 ve 2018 yıllarında arka arkaya iki kez Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu'na aslî üye seçildi. *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi* adlı çalışması, 2011'de TTK Teşvik Ödülü'ne, 2019'da İlim Yayma Sosyal Bilimler Ödülü'ne layık görüldü. Başlıca kitap çalışmaları: *Moğolların Kafkasya Politikası* (2003); *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi* (2009); *Rusların Gözüyle Türkler* (2015); *Altın Orda Hanlığı'na Ait Resmî Yazışmalar* (A. Melek Özyetgin ile birlikte, 2017); *Avrasya Fatihi Tatarlar* (haz., 2007); Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme* (haz., 2009); *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi* (haz., 2011); *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç,* (ed. N. Sarıahmetoğlu ile birlikte, 2015); *II. Dünya Savaşı ve Türk Dünyası,* (ed. N. Sarıahmetoğlu ile birlikte, 2016); *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları,* (ed. H. Alan ile birlikte 2016); *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu* (haz. M. Bashanov ile birlikte, 2018); *Atlas Tartarica,* (çev., 2017).

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ • 13

•

GİRİŞ
ORTA ASYA TÜRK TARİHİNE DAİR UMUMİ ESERLER • 15
AHMET KANLIDERE

•

ASYA HUNLARI, AKHUNLAR, TABGAÇLAR • 39
TİLLA DENİZ BAYKUZU

•

GÖK TÜRKLER • 61
AHMET TAŞAĞIL

•

UYGURLAR • 81
AYŞE MELEK ÖZYETGİN

•

KIRGIZLAR, TÜRGİŞLER, KARLUKLAR VE OĞUZLAR • 105
HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ

•

DOĞU AVRUPA'DA TÜRKLER • 137
UMUT ÜREN

•

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ • 165
ÖMER SONER HUNKAN

•

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ • 205
SADİ S. KUCUR

•

HÂRİZMŞÂHLAR DEVLETİ • 229
GÜLSEREN AZAR NASIRABADI

•

MOĞOLLAR ZAMANINDA ORTA ASYA • 251
MUHAMMED BİLAL ÇELİK

•

ALTIN ORDA DEVLETİ • 273
İLYAS KEMALOĞLU

•

ALTIN ORDA'NIN MİRASÇILARI: TÜRK-TATAR HANLIKLARI • 293
SERKAN ACAR

•

KIRIM HANLIĞI • 319
ALPER BAŞER

•

HİNDİSTAN'DAKİ TÜRK DEVLETLERİ • 341
AZMİ ÖZCAN

•

İRAN TÜRKLERİ • 355
GÜLAY KARADAĞ ÇINAR

•

TİMURLULAR • 405
HAYRUNNİSA ALAN

•

TÜRKİSTAN HANLIKLARI • 425
MEHMET ALPARGU

•

İDİL-URAL ve ORTA ASYA'DA KÜLTÜREL VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM (1800-1991) • 455
AHMET KANLIDERE

•

DİZİN • 501

•

KATKIDA BULUNANLAR • 535

ÖNSÖZ

XX. yüzyılın sonu - XXI. yüzyılın başında Avrasya coğrafyasında önemli gelişmeler yaşandı. Sovyetler Birliği'nin yıkılışı ve Doğu Bloku'nun parçalanması, çok sayıda yeni devletin ortaya çıkmasına, uluslararası arenada genel olarak dengelerin değişmesine yol açtı. Türklerin ana yurdu ile daha sonraki tarihlerde göç edip yerleştikleri coğrafyalarda da önemli değişimler başladığı gibi bu coğrafyalara ilgi de her geçen gün arttı ve artmaya devam etmektedir. Bu değişimler tarih çalışmaları dâhil olmak üzere ilmî alanı da kapsamaktadır.

Söz konusu değişimlerden sonra özellikle bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerinde tarihî olaylar bambaşka bakış açılarıyla yeniden yorumlandı, eski Sovyet coğrafyasındaki arşiv ve kütüphanelere ulaşım kolaylaştı, Türkiye'de Türk tarihinin bütün dönemlerine ilgi arttı, genç araştırmacılar başta Rusça ve Çince olmak üzere kaynak dili öğrenimine ağırlık verdiler. Tüm bunların bir sonucu olarak Türkiye'de özellikle daha önce Osmanlı ve Selçuklu araştırmalarının gölgesinde kalan Türk tarihinin farklı dönemlerine -Genel Türk Tarihi Araştırmaları- ilgi ve bu alanlarda yapılan çalışmaların sayısı arttı, Türk tarihinin birçok devresinin ana kaynakları Türkçeye kazandırıldı.

Peki, biz böyle bir kitap hazırlayarak neyi amaçladık? En başta üniversitelerde ders kitabı olarak kullanılabilecek, aynı zamanda meraklı okuyucunun müracaat edebileceği derli-toplu ve güncellenmiş bilgileri içeren bir kitabın gerekli olduğunu düşündük. Böyle bir çalışmayı hazırlarken de siyasi tarihten ziyade kültür konularına ağırlık vermenin daha doğru olacağı kanısına vardık. Bunun birkaç sebebi vardır. En başta son yıllarda ülkemizde popüler tarih çalışmaları artsa da bunlar büyük oranda siyasi tarih çalışmalarıdır. İkinci olarak kültür çatısı altında ele alabildiğimiz bütün konular, geniş coğrafyaya yayılan tüm Türklerin ortak değeridir. Türk tarihinin bu cephesinin anlaşılması, Türk halklarının ortak hafızaları, gelenekleri ve davranış tarzlarının altında yatan kültürü bilmek açısından önemlidir. Dolayısıyla kitabın temel amacı, en eski dönemlerden itibaren Türkiye dışındaki Türk Dünyası'nın kültür tarihi hakkında umumi mahiyette bir çalışma ortaya koymaktır.

Kitabın bir başka özelliği ise Türk tarihinin değişik dönemlerinde temayüz etmiş Türk tarihçilerinin en son çalışmalarını içermesidir. Bu eser, aynı zamanda eski kuşak umumi Türk tarihçileri ile genç tarihçilerin buluştuğu bir platform oldu.

Her ne kadar başlangıçta bölümleri 20-30 sayfa ile sınırlandırmak gibi bir amaç güdülse de, konuların farklılığı sebebiyle bölümlerden bazıları planlanandan daha uzun ve daha ayrıntılı oldu. Yazıların içeriğine genel itibarıyla müdahale edilmedi, ancak imla birliğinin sağlanması ve dipnot sisteminin tutarlı olması hususlarına özen gösterildi.

Olgularla yüklü anlatım yerine, Orta Asya Türk tarihinin belli dönemlerini ana hatlarıyla ele alan, belli meseleleri açıklayan ve o meselelerin anlamını, fikrî yanını vurgulayan bir tarzı hedefledik. Siyasi tarih kısımlarını olabildiğince kısa tutmaya, daha ziyade Türk Dünyası'nın kültür cephesine odaklanmaya, edebiyat ve dil tarihi, dinî hareketler, sanat ve mimari odaklı bir kitap ortaya koymaya çalıştık. Yazarlarımızdan özellikle bu hususa özen göstermelerini istedik. Hiç değilse niyetimiz buydu. Bunu ne ölçüde gerçekleştirebildiğimizi okuyucu takdir edecektir.

Ahmet KANLIDERE - İlyas KEMALOĞLU

1
GİRİŞ:
ORTA ASYA TÜRK TARİHİNE DAİR UMUMİ ESERLER

Ahmet KANLIDERE*

Her kitap yazıldığı dönemin şartlarının ürünüdür; devrinin havasını, ruhunu, siyasi gelişmelerini yansıtır. Orta Asya Türk tarihi hakkında şimdiye kadar yazılan umumi nitelikli eserler hakkında ne söylenebilir? Bunlar nasıl bir ihtiyaca dayanılarak yazıldı? Siyasi gelişmeler bu kitapların yazılmasında ne derece etkili oldu? Türk tarihçilerinin bundaki payı nedir? Yukarıdaki sorulara cevap aranacak olan bu makalede Batı'da, Rusya'da, Türk cumhuriyetlerinde ve Türkiye'de yazılan eserler tespit ve analiz edildi. Özellikle bütüncül nitelikli eserler ele alındı. Fakat bu niyetle yola çıkılıp yarım kalan çalışmalar, Orta Asya Türk tarihinin önemli bir dilimini kapsayan kitaplar ve el kitabı niteliğindeki ortak eserler de yazıya dahil edildi. Abartılı ve gerçekliği şüpheli bilgiler içeren, popüler nitelikli veya sırf derlemeden ibaret olan kitaplar incelemenin dışında bırakıldı.

Batı'da Orta Asya tarihi araştırmalarının ortaya çıkması Sinoloji'nin (Çin araştırmaları) gelişmesi ile alâkalıdır. Avrupalıların Çin diline olan ilgisi Hıristiyan misyonerlerin dinlerini yaymak gayretinden doğdu, bu ilgi daha sonra Çin kültürü, tarihi ve felsefesini öğrenme merakıyla devam etti.[1] Cizvit tarihçi Jean-Baptiste Du Halde, 1735'te yayınladığı dört ciltlik *Description de la Chine et de la Tartarie* adlı kitabında Çin medeniyetinin her cephesi hakkında ansiklopedik bilgi vererek göçebe halklara yönelik ilgiyi de arttırdı.

Sadece din gayreti ve merak değil, siyasi gayelerin de bu ilgide payı oldu. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransa kralının Çin araştırmalarını teşvik ettiği biliniyor. Fransa Sarayı'nda Çinceden tercüme işlerini üstlenen Joseph de Guignes (1721–1800), Paris'teki Krallık Kütüphanesinde bulunan Çince kaynaklara ve Doğu yazmalarına dayanarak, Orta Asya'nın göçebe halklarının tarihi konusunda ilk ayrıntılı çalışmayı ortaya koydu. Bu zat, *Histoire générale*

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ahmetkanlidere219@gmail.com

1 Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul: Hil Yayın, 1986, s. 111-112.

des Huns, des Turcs, des Mongoles [Hunların, Türklerin ve Moğolların Umumî Tarihi] (Paris 1756-58) adındaki eserinde Hunlar, Gök Türkler, Şato Türkleri, Gazneliler, Selçuklular, Çengiz İmparatorluğu, Çin'deki Moğol İmparatorluğu, İran Moğolları, Altın Orda, Kazan hanları, "Turan Tatarları" (Özbekler), Taşkent hanları, Sibir hanları, Hârizm'deki Özbek hanları, Rus Kazakları (Kozaklar), Timurlular, Bâbürlüler, Kalmuklar ve Mısır'daki Kıpçak Türklerinin tarihini inceledi. Bunlara ilave olarak, İstanbul'un fethine kadar Osmanlı tarihini anlattı.

Joseph de Guignes'nin eseri uzun yıllar Avrupa'da Orta Asya'nın kadim tarihi için tek başvuru kaynağı olarak kabul edildi, Türklerin kökenleri konusundaki bilgiler onun çizdiği sınırlar dâhilinde mütalaa edildi. Yüzyılı aşkın bir süre boyunca Türklerle Moğolların tarihi birlikte ele alındı. En az iki umumi eserde Türk halklarının tarihi "Moğol" veya "Tatar" adı altında incelendi. Bunlardan biri, 1876'da İngiliz yazar Henry H. Howorth (1842-1923) tarafından neşredilmeye başlanan "Moğol Tarihi"dir. *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century* [IX. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Moğolların Tarihi] adıyla yayınlanan bu kitabın ilk cildinde Moğolların kökenleri, Çengiz Han ve oğullarının tarihi ile Moğol kabileleri anlatıldı. 1880'de yayınlanan ikinci cilt (toplam 1086 sayfadır) neredeyse tamamen Türk halkları tarihi olup, bu ciltte Altın Orda Devleti, Astarhan, Kazan, Kâsım ve Kırım hanlıkları, Ak Orda ve Kırgız-Kazaklar, Mâverâünnehir, Belh ve Hokand Özbekleri, "Turan" Şibanîleri, Nogaylar, Karakalpaklar ve Sibirya Tatarlarının tarihi incelendi. Üçüncü ciltte ise İran Moğolları, yazarın vefatından sonra neşredilen dördüncü ciltte Moğolların kültür tarihi anlatıldı. Howorth, kaynak dillerinden hiçbirini bilmemekle beraber Avrupa dillerinde yayınlanmış tercümelerden yararlanarak Orta Asya'nın kapsamlı bir siyasi tarihini kaleme aldı. Üzerinden epey zaman geçmiş olsa da, eser Orta Asya tarihiyle meşgul olan tarihçilerin hâlâ dikkate aldığı bir kaynaktır.

A Thousand Years of the Tartars [Tatarların Bin Yılı] (1895) adlı eseriyle Türk halkları tarihini kaleme alan bir diğer yazar ise İngiliz Sinolog Edward Harper Parker (1849-1926)'dır. Uzak Doğu'da İngiltere konsolosluklarında çalıştıktan sonra ülkesine dönen ve bundan sonraki hayatını üniversite hocası olarak devam ettiren Parker, bu kitabında Asya Hunları, Siyenpiler, Juan-Juanlar, Türk Kağanlığı, Batı Türk Kağanlığı, Uygurlar ve Kitanların tarihini anlattı. Bazı tarihçilerin Hiung-nuları (Asya Hunlarını) oluşturan boylar için "Türk" veya "Türko-İskit" kelimelerinin kullanılmasını doğru bulmayan yazar, bu kelimenin V. yüzyıldan önce bilinmediğini ve dolayısıyla bundan önce kullanılmasının anokronizm olacağını savundu.[2]

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın Türkistan hanlıklarını işgali sü-

[2] E. H. Parker, *A Thousand Years of the Tartars,* Shanghai: Kelly & Walsh, Limited, 1895, s. 4.

recinde, yüzyıllar boyu dış dünyaya ve özellikle Avrupa'ya kapalı kalan bu bölgeye karşı alaka uyandı. 1873'te Macaristanlı Türkolog Arminius Vámbéry (1832-1913) kapsamlı bir Buhara Hanlığı tarihi kaleme aldı. *History of Bokhara* adını taşıyan bu eser, İslam öncesi dönemden kendi zamanına kadar gelen bir Orta Asya Türk tarihidir. Vámbéry, kitabın bu sahadaki ilk girişim olduğunu iddia etti, Amuderya'nın doğusundaki toprakların tarihinin son zamanlara kadar karanlık kaldığını, fakat Rus istilasının bu perdeyi önemli ölçüde kaldırdığını ileri sürdü.[3] Vámbéry, Buhara Hanlığı'nın sonraki dönemlerini (Emir Masum, Emir Nasrullah, Emir Muzaffereddîn dönemleri ile Rus istilasını) daha ayrıntılı yazdı.

Vámbéry'nin kitabına çok benzeyen diğer bir eser Hindistan doğumlu İngiliz gazeteci James Hutton (1818-1893) tarafından kaleme alındı. Onun *Central Asia: From the Aryan to the Cossack* [Orta Asya: Aryanlardan Kozaklara] (Londra 1875) adlı kitabı en eski devirlerden itibaren Orta Asya'nın tarihini ele alsa da yazarın asıl ilgisinin kendi zamanındaki Rus yayılması olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, yazar 1872-73 yıllarında Hive Hanlığı'na karşı yapılan Rus askerî seferini ayrıntılı olarak anlatarak eserini bitirmiştir.

İngiltere'nin Hindistan üzerinde hâkimiyet kurmasına benzer bir şekilde Rusya da Orta Asya'ya doğru ilerledi. Bu durum Avrupa'nın iki önemli gücünü Asya'da karşı karşıya getirdi.[4] Siyasi sahadaki bu rekabet tarih çalışmalarına da hız verdi, bu bölge hakkında yoğun bir ilgi doğurdu. İngiliz Şarkiyatçı ve tarihçi Edward Denison Ross (1871-1940), F. H. Skrine ile birlikte kaleme aldığı *Hearth of Asia* [Asya'nın Kalbi] (Londra 1899) adlı kitabında, Orta Asya'nın erken dönemlerinden başlayıp Rus istilasına kadar olan olayları genel hatlarıyla verdikten sonra Rusya'nın Orta Asya'daki siyaseti üzerinde durdu.

Musevi kökenli Fransız Türkolog David Léon Cahun (1841-1900), Türk ve Moğol tarihine dair eserini, romanı andıran bir üslupla kaleme aldı. *Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols, des origines à 1405* [Asya Tarihine Giriş: Başlangıçtan 1405'e Türkler ve Moğollar] (Paris 1896) kitabıyla Jön Türk aydınlarına esin kaynağı olan Cahun, Türkçü fikirlerin oluşmasında önemli bir rol oynadı, hatta onun Avrupa'daki Jön Türklere yön vermeye çalıştığı ileri sürüldü.[5] Cahun'un böyle bir misyonunun olup olmadığı kesin olarak belirlenemese de onun Avrupa'da sürgün hayatı yaşayan Jön Türklerle dostça ilişkiler içinde olduğu, İstanbul basınında kendisini öven yazıların çıktığı

---

[3] Arminius Vámbéry, *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*, Londra: Henry S. King & Co., 1873, s. vii.

[4] Francis Henry Skrine – Edward Denison Ross, *Hearth of Asia: A History of Russian Turkestan, Central Asian Khanates from the Earliest Time*, Londra: Methuen & Co., 1899, s. ix.

[5] Taner Timur, *a.g.e.*, s. 112-114. Osmanlı ve Türkiye tarihi uzmanı Hans-Lukas Kieser de Cahun'un Jön Türkleri yönlendirdiğini söylemektedir: Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida: 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, İstanbul: İletişim, 2008, s. 203.

2
ASYA HUNLARI, AKHUNLAR, TABGAÇLAR

TİLLA DENİZ BAYKUZU*

Asya Hun İmparatorluğu (MÖ 209 - MS 216)

Bugünkü Moğolistan toprakları ile Çin'in kuzeyine kadar uzanan geniş bir toprak parçasını yurt tutan Hunlar, tarihin ilk bilinen Türk devleti olup hakkında en önemli kaynaklar Çin kaynaklarıdır. Bu kaynaklara göre MÖ 318 yılından, yani onlara ilk kez "Hsiung-nu (Şiongnu) denilmesinden, önce de biliniyor ve sık sık kuzeyden inerek Çinlilere sıkıntı yaşatıyorlardı. İşte bu yüzden Çinliler onlara MÖ 2000 yıllardan itibaren çeşitli isimler vermişlerdir. Hsia Hanedanlığı döneminde (MÖ 2201 - MÖ 1766) "Shan Jung", "Hun-yü" ve "Hsien-yün", Shang döneminde (MÖ 1764 - MÖ 1027) "Ti", "Jung" veya "Kuei-fang" adlarıyla bilinirlerdi. Gök kültü ve bronz kültürü ile etkiledikleri Chou döneminde (MÖ 1050 - MÖ 247) ise Jung ve Ti (di) olan isimleri birkaç yüzyıl sonra Ak Ti ve Kızıl Ti olarak ayrılmış, en nihayetinde "Hsiung-nu" olarak yerleşmiştir. "Hun" kelimesinin Türkçedeki "Kün" yani "halk", Moğolcadaki "küm" yani "insanoğlu", Macarcadaki "him" yani "adam" anlamına geldiği üzerinde genel bir kabul söz konusudur. Hint kaynaklarında "Huna", Soğd kaynaklarında "Xun", Roma kaynaklarında "Hunni" veya "Chunni" adlarıyla görülmektedirler.

Asya Hun Devleti tarihte bilinen ilk Türk devleti olup MÖ 209 yılında Motun'un (Mete) babası Touman (Teoman)'ı öldürüp başa çıkmasıyla kurulduğu kabul edilir. Kaynaklara göre "Touman Ch'an-yü (*Çanyü*)'nün oğlu Motun, veliahttı ve babasından sonra tahta geçecekti. Ancak Touman bir süre sonra büyük oğlu Motun'un yerine bu küçük oğlunu veliaht yapmak istedi ve bir plan kurarak onu Yüeh-chihlere (Yüeçilere) rehin yolladı. Sonra da bütün gücüyle Yüeçilere saldırınca onlar da kurallara göre Motun'u öldürmek istediler. Ama Motun cins bir at çalarak ülkesine geri kaçtı. Onun döndüğünü gören Touman

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. realhuns@hotmail.com

oğlunun cesaretli olduğunu düşündü ve komutasına on binden fazla süvari verdi. Motun bu orduyu babasından gizli çok sert bir disiplinle yetiştirmişti. Sonunda bir gün babasıyla birlikte ava çıktıklarında babasını öldürdü. Motun, daha sonra üvey annelerini, kardeşlerini ve itaat etmeyenleri de ortadan kaldırdı ve kendini "Hun Ch'an-yüsü" ilan etti.

Hunların liderlerine "geniş, engin", "sonsuz ululuk" anlamına gelen "Ch'an-yü" denilirdi. Motun tahta henüz geçmişti ki doğu komşuları Tung-hular Motun'un gücünü sınamak amacıyla birkaç kere elçi gönderip isteklerde bulundular. Önce cins atını, sonra en sevdiği eşini isteyip alınca rahatlayan Tung-hu kralı son olarak kullanılmayan bir çorak toprağı isteyince Motun, toprağın bir devletin temeli olduğunu, kendi malı olmadığını ve bundan dolayı asla verilemeyeceğini söyleyerek Tung-hulara karşı saldırdı ve onları yendi. Bu zaferden hemen sonra güneybatıya dönüp 203 yılında bir zamanlar rehin olarak yaşadığı Yüeçi Ülkesi'ne saldırdı ve Tanrı Dağları ile Kansu arasında yaşayan Yüeçileri yerlerinden oynattı. Bunlar kütleler hâlinde Batı Türkistan'a gittiler. Böylece önce doğuda Tung-huları, sonra batıdaki Yüeçi gibi iki güçlü bozkır devletini etkisiz hâle getiren, bozkırın en büyük gücü olan Motun artık yönünü güneye çevirmeye hazırdı. Nihayet MÖ 201 yılında Çin'e karşı atağa geçti ve Çin ordusunu P'ing Ch'eng şehrine doğru çekti. Orada asıl büyük Hun ordusu bekliyordu. Hunlar Çin ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. İmparator ve çevresi civardaki Pai-teng (Baydeng) Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldılar. Motun'un kuşatması bir hafta sürdü. İmparator Kao Tzu ve adamları bu süre boyunca aç ve susuz kalarak büyük sıkıntı yaşadılar. Çünkü Motun Çin topraklarını ele geçirip yerleşmeyi düşünmüyordu. Çinlileri korkutmak ve vergiye bağlamak yeterliydi. Bu yüzden Motun daha sonra kuşatmayı hafifletti ve kaçmalarına izin verdi. Böylece Han Hanedanlığı, Hun gücünü görerek vergi ödemeyi kabul etti. Hunlarla iyi geçinmek için akrabalık kurmanın faydalı olacağını düşünen Çin imparatoru birkaç yıl sonra kızını gelin olarak vermeyi teklif etti. Gerçek kızını göndermese de iki hanedan arasında siyasi bir akrabalık tesis edildi. MÖ 197 yılında başlayan bu "Evlilik Barış Antlaşması" zamanla bir gelenek hâline geldi, evlilikler sıkça tekrarlandı. Motun döneminde Hun Devleti'nin sınırları kuzeyde Sibirya, doğuda Çin Denizi, batıda Doğu Türkistan ve güneyde Çin'in kuzeyine kadar genişledi, tarihin en büyük devletlerinden biri hâline geldi.

MÖ 176 yılında Motun ölünce yerine oğlu Lao Shang geçti. Onun döneminde Çin ile ticaret dolayısıyla bir etkileşim olsa da Lao Shang babasının kurup bıraktığı güçlü ve geniş topraklara sahip olan bu devleti aynı şekilde devam ettirmeyi başardı. Çinliler Hunlarla arasını iyi tutmaya çalıştığı için yeni ch'anyüye de prenses gönderip barış anlaşmasını tazelediler. Hun topraklarında artık Çin nüfusu gitgide arttırıyordu. Bu durumun dışında yarım

kalan Yüeçi işi için Yüeçilerin üzerine saldırdı ve onları yendi. Zafer nişanesi olarak Yüeçi kralının kafatasından içki kabı yapıldı. Böylece Yüeçilerin büyük bir kısmı bir daha dönmemek üzere batıya göç etti.

MÖ 160'da tahta Lao Shang'ın oğlu Chün Ch'en (okunuşu Cün-çın) Ch'an-yü geçti. Bu ch'an-yü 34 yıl tahtta kaldı, onun dönemi Çinlilerin Hunlara karşı güç kazanıp karşı saldırıya geçtiği bir dönem oldu. Çünkü Çin'de MÖ 154 yılında güçlü imparator Wu-ti'nin 54 yıllık dönemi başladı. Wu-ti Hunları yenebilmek için siyasi, ekonomik ve demografik gibi çok yönlü taktikler kullandı. Wu-ti ilk önce Ma-i şehrinde Hunlara karşı başarısız bir pusu girişiminde bulundu. Hunlar bu duruma kızarak evlilik barış anlaşmasını feshettiler. Daha sonra başka bir yöntem deneyerek kendilerine batıdan bir müttefik bulmaya çalıştılar. Wu-ti, Chang Ch'ien'i (Cang Çien), Yüeçiler'e yolladı. Ancak Chang Ch'ien yakalandı ve 10 yıl Hun Ülkesi'nde tutuklu kaldı. Sonra kaçmanın bir yolunu buldu. Ancak Batı Türkistan'a gittiğinde Yüeçi kraliçesi onun teklifini reddetti. Müttefik bulamasa da bu bölgeler hakkında topladığı bilgiler ve özellikle Fergana'nın "Kan Terleyen Cennet Atları" imparatorun dikkatini çekti. Birkaç yıl sonra bu kez Wusunlara gönderilen elçi, bu bölgelerde ticaretin çok elverişli olduğunu gördü, böylece ileride İpek Yolu adı verilecek olan ticaret yolları fark edildi. Üstelik elçinin Hun topraklarında edindiği tecrübeler Hun coğrafyası, stratejik bölgeler ve askerî taktikler gibi bilgiler Çin ordusu için ileride kullanacağı bir yol haritası oldu. Böylece Çinliler vakit kaybetmeden Hunlara karşı saldırıya geçti ve Ordos bölgesini ele geçirdi. Kadim Hun toprağı olan bu bölge, bundan böyle bir daha asla geri alınamadı.

MÖ 126 yılında Chün Ch'en ölünce yerine kardeşi İ-chih-hsieh yeğenini öldürüp tahta geçti. Bu dönem, Hunların Çinlilere toprak kaybetmeye başlayacağı bir dönem olacaktır. Bunun sebebi yalnızca Hun tahtında yaşanan sıkıntılar değil, aynı zamanda giderek olgunlaşan İmparator Wu-ti'nin inatçı ve tutkulu gayretleriydi. Ch'ayü'nün başlattığı başarılı akınlardan sonra rehavete kapılan Hun ordusu, Wu-ti'nin ani baskınıyla yenilgiye uğradı. Hunların yaşam şeklini iyi bilen Wei Ch'ing, Huo Ch'ü-ping gibi bazı Çinli generaller sayesinde Çin artık Hunları yenilgiye uğratmaya başlıyordu. Ordos'tan sonra MÖ 121'de Hunların batı kolu sayılan Kansu kaybedildi. Bu bölgenin kaybedilmesi, ekonomik açıdan çok önemliydi. Çin ordusu hemen ardından vakit kaybetmeden üç koldan Hun topraklarına saldırdı. Büyük bir çarpışma sonucunda her iki tarafta da büyük kayıplar oldu (Mo-pei Savaşı MÖ 119). Ancak ilk kez Hunlara kendi topraklarında saldırmış olmaları, olağanüstü bir başarıydı. Bu durum Çin imparatoru ile ordusuna büyük moral kazandırdı.

İ-chih-hsieh'nin yerine oğlu Wu-wei Çanyü (MÖ 114-105) tahta geçti. Wu-wei, Asya Hun Devleti'nin en kararlı ve en akıllı, siyaseti iyi bilen, uzun vadeli plan yapabilen liderlerindendir. Babası döneminde savaşlarda yaşanan

3
GÖK TÜRKLER

AHMET TAŞAĞIL*

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Yaklaşık 200 yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök Türk Devleti'nin dayandığı boy sistemi iyi incelendiğinde bu sistemin daha sonraki asırlarda kesintisiz devam ederek, günümüz Türk Dünyası'na ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Gök Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Bu kompozisyon başka bir deyişle boyların dağılımı ve hareketlenmesi, Gök Türk Devleti'nin 745'te yıkılışından sonra da devam etmiş, hatta göçlerde baş rol oynamış, nihayet günümüze ulaşmıştır. Gök Türk dönemi hakkında Çin kaynakları üzerine yaptığımız araştırmaların sonuçlarını daha önce kitap ve makaleler hâlinde yayınlamıştık. Ayrıca Türkçe yazılı anıtlarda da Türk devlet modeli hakkında bilgi vardır. Biz bu çalışmamızda Türkçe ve Çince orijinal kaynakların çerçevesinde oluşturduğumuz Gök Türk Devlet modelini açıklayacağız. Ortaya koymaya çalışacağımız bu model doğrudan tarihî kaynaklara dayanmaktadır.

552 yılında Juan-Juan hâkimiyetine son veren Gök Türkler, tarihte Türk adıyla tanınan ilk devleti kurarken kısa sürede Orta Asya'nın tamamına hâkim oldular. Bu yeni sosyal ve siyasi sistem içinde ortaya çıkan urug, boy ve bodun kompozisyonu X. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların ortaya çıkışına kadar sürdü. Gök Türkler zamanında açıkça Türk adını taşıyan kurumsallaşmış bir bozkır devleti görülmektedir. Sosyo-kültürel ve devlet teşkilatı bakımından Gök Türk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri de bu model üzerinde yükselmiştir.

* Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

Gök Türklerin Türk Tarihinde Model Olmasının Sebebi

VI. yüzyılın ortalarında Altay Dağları'nın güney eteklerinden başlayarak, Ötüken'e doğru yayılan yeni siyasi oluşum, Türk ve dünya tarihini derinden etkiledi.[1] Çünkü, bu tarihte Türk adıyla yeni bir devlet doğdu. Bu devlet kısa zamanda Mançurya'dan Karadeniz'e kadar geniş sahayı kapladı, dünyanın dört bir tarafında Türk adıyla anıldı. Bu Türk Kağanlığı, devleti ya da imparatorluğu XXI. yüzyıla kadar sürecek Türk tarihinin bir modelini oluşturmaktadır.

Günümüzden hareket edersek Türkiye Cumhuriyeti'ni anlamak için Gök Türkleri bilmek gerektiği gibi en uzak noktada bulunan Saha (Yakut)ları yahut dilleri ve dinleri bize göre çok değişmiş Çuvaşları anlamak için de Gök Türk tarihini öğrenmek gerekir. Sibirya'nın derinliklerindeki Şorları, Altay Kijileri, Tuvalıları ve Hakasları başka türlü Türk Dünyasına dahil edemeyiz. Zaten Azerbaycanlı, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur, hatta akraba Moğolların, Gök Türk tarihi ile bağlantısı çok açıktır.

Bütün bu genel Türk Dünyası içinde Gök Türklerin yeri özeldir ve yaşayan her Türk topluluğu ile bir şekilde bağlantısı vardır. Türk sözü bu devirde millet ve devlet adı olarak belirgin bir şekilde dünya tarihinde yerini almış; üç kıtaya yayılmanın temeli atılmıştır.

Gök Türk Kağanlığı'nı bir ayna gibi tutarsak Hunların atalarına kadar gitmek mümkündür. Yine Avrupa Hunlarını, Avarları, Sabarları, Peçenekleri, Ogurları, Bulgarları, Uzları ve Kuman-Kıpçakları Gök Türk modeline göre analiz edebiliriz. Hazarlar hakkında Çin kaynaklarında kayıtlı Türk Hazar[2] tabiri bile bize çok şey ifade etmektedir.

Genel dünya tarihi yaklaşık MÖ 3 binlerde aydınlanmaya başlar. Asırlar ilerledikçe daha belirgin hâle gelir. XXI. yüzyıla doğru akar ve insanlık tarihi sayılması mümkün olmayan birçok maceradan sonra Dünya tarihi ortaya çıkar. Türklerin tarihi de bunun içinde seçkin bir yere sahiptir. Dünya tarihi hakkında yazılan çoğu kitapta hakları yense de bir şekilde Türklerin tarihine vurgu yapmak zorundadırlar. İşte bu zengin tarihin seçkin Türk tarihini anlamak için Gök Türk tarihi bir model meydana getirir.

Gök Türk tarihini öğrenmeden bütün Türk tarihini anlamanın imkanı yoktur. Günümüzde dünya üzerinde Türk kökenli halklardan çok azı dışındaki topluluklarda konuşulan Türk dili, Gök Türklerin konuşup yazdığı dil ile bağlantılıdır. Yani Türkçenin temelleri Gök Türk döneminde atılmıştır. Daha sonra kurulan devletlerde ve günümüzde de konuşulup yazılan Türkçe, Gök Türkçe'nin devamıdır.[3]

---

[1] Bu devletin kuruluşu ile ilgili kaynakların değerlendirilmesi hakkında bkz. A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, I-III, Ankara: TTK, 2014.

[2] *Chiou T'ang Shu* 舊唐書 198. Bölüm.

[3] H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TTK Yayınları, 1987; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*,

İdari yapı, devlet teşkilatı, sosyal hayat, kısacası bozkır kültürü, Anadolu başta olmak üzere bütün Türk Dünyası'nda sürekliliğini korumuş ve günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Gök Türk tarihi ve kültürü bu açıdan da model oluşturur.[4] En ilgi çekici örneklerden biri Gök Türklerde tahta çıkma törenlerinde gerçekleştirilen keçe kilime oturtarak havaya kaldırma uygulamasının Kazaklarda son devirlere kadar yaşatılmış olmasıdır. Bunun gibi binlerce örnek gösterilebilir.

Gök Türklerin Türk tarihine en büyük katkısı siyasi tarih açısından olmuştur. Onların siyasi tabakası zayıflayıp tarih sahnesinden çekildikten sonra bünyelerinden çıkan Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti başta olmak üzere diğer Türk kökenli devlet ve beylikleri de Gök Türklerin devamı olmuştur.

Gök Türk Modeli İçinde Boyların Oynadığı Rol

İslamiyet'ten önce Avrasya bozkırlarında gerçekleşen en önemli özellik boylar hâlinde yaşamadır. Türk kökenli boylar, söz konusu sahayı kendilerine yurt edinmiş; tarihleri bozkırların derinliklerinde, su boylarında ve yayla-vadilerinde geçmiştir. Hun, Gök Türk, Uygur gibi büyük devletler kurulsa da boyların varlığı her dönemde devam etmiştir.

Moğolistan'da Büyük Hun İmparatorluğu kurulurken, başta geniş Kazakistan bozkırları olmak üzere Orta Asya'nın diğer bölgelerinde Türk kökenli boylar yaşıyordu. Bunlar genel olarak Çin kaynaklarında Ting-ling adıyla adlandırılıyordu. Ayrıca Hu-chie (Ogur?), Ke-k'un (Kırgız), Hsin-li, Kuca gibi boyların varlığı da söz konusudur. Adı geçen boylardan söz eden Çin kaynakları yaşadıkları yerlere de işaret etmiştir. Daha sonra Batı Kazakistan'dan Karadeniz kuzeyindeki geniş düzlüklere yayılan Ogurlar çok kalabalıktılar ve önemli tarihî olaylara katılacaklardı. Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra doğan boşlukta görülen en önemli boy grubu, Kanglı (Kao-ch'e / Yük-

İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi, 2003; Mırzatay Coldasbekov - Karcaubay Sartkocaulı, *Orhon Eskertkişterining Tolık Atlası*, Astana, 2005; Osman Sertkaya, *Gök Türk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, 2012; Mehmet Ölmez, *Moğolistan'daki Türk Yazıtları*, Ankara: BilgeSu Yayınları, 2012; Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, 2009; aynı yazar, *Kül Tigin Yazıtı: Notlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015. Eski Türk yazıtları üzerine yapılan yerli ve yabancı çalışmalar için ayrıca bkz. Erhan Aydın, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.

[4] *Chou Shu* 周書 50, s. 909; *Pei Shih* 北史 99, s. 3285; *T'ung Tien* 通典 197, 1067 c; *Ts'e-fu Yuan-kuei* 册府元龜 958, 23a; *T'ung Chih* 36, 1c; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343, 2687a; *Hsin T'ang Shu* 215A, s. 6028.

4
UYGURLAR

AYŞE MELEK ÖZYETGİN*

Giriş

Orta Asya'daki Eski Uygur dönemi, genel Türklük alanı içinde coğrafya, dil, din ilişkisinin kalıcı izler bıraktığı tarihteki yegâne alanlardan biridir. Bu dönem ayrıca İslam öncesi Maniheist ve Budist bir çevrede Türk dilinin en zengin yazılı eserlerinin verildiği dönemdir. Tarih sahnesine müstakil bir devlet kurarak çıktıkları VIII. yüzyılın ortalarından XIV. yüzyılın sonuna kadar varlık gösteren Uygurlar; başlangıçta Moğolistan bozkırlarında, ardından göç yoluyla gittikleri bugünkü Çin sınırları içinde kalan tarihî İpek Yolu'nun önemli bir kısmını kapsayan coğrafyada, Orta Asya Türk kültürünün en parlak ve verimli dönemini yarattı.

Uygurlar, Orta Asya'daki yerleşik Türk toplumunun ilk ve en önemli temsilcileridir. Uygur kültürü, Orta Asya'daki farklı kültürleri ve dinleri ile eski Türk kültürü arasında gelişmiş, Maniheizm ve Budizm'den çevresinde yüksek bir sanat, dil ve edebiyat yaratarak İslam öncesi Türk dilinin en zengin eserlerini ortaya koymuştur. Bir taraftan Kıtaylar ve Moğollar gibi Doğu Asya milletleri, diğer yandan Müslüman Türkler, Turfan Uygur kültürünün varisleri olmuşlardır. Dilde, sanatta, devlet teşkilat yapısındaki Uygur etkisini, asıl topraklarından çok uzaklarda, batıda, Anadolu'da, Karadeniz'in kuzey bozkırlarında kesintisiz olarak takip etmek mümkündür. Özellikle XIII. yüzyıldan sonra Çengiz Han ve ardıllarının kurduğu devletlerde Türk-Uygur kültürünün etkisi çeşitli alanlarda kuvvetli bir şekilde görülmektedir.

Uygurların Kökeni

Çin kaynakları Uygurları, Hunların nesillerinden kabul eder. Uygurlara ait ilk kayıtlar VI. yüzyıldaki Çin'deki Wei Hanedanı'nın (MS 385-550) tarihini anlatan yıllıklarda geçer. Söz konusu Çin yıllıkları Uygurların Hun (Xionhnu)

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. ozyetgin@yildiz.edu.tr

boylarından geldiğini ve Wei döneminde onların Gaoche (Yüksek arabalı) insanlar olarak Töles (Tiele) boyunun alt gruplarından bir boy olduklarını kaydeder. Gaocheler iki ayrı gruba ayrılır. Birinci grup On Uygur olarak adlandırılır ve Orhon ile Selenga nehirleri vadisinde, steplerde yaşar. Dokuz Oguz olarak bilinen ikinci grup ise güneybatıya, Tanrı Dağları çevresindeki Altay bölgesine göç etmiştir. Her iki bölge de Uygurların hâkimiyet kurduğu alanlar olmuştur.[1]

Ötüken Uygur Kağanlığı (744-840)

Bugünkü Moğolistan sınırları içinde kalan ve merkezini Orhon Vadisi, Ötüken bölgesinin oluşturduğu Ötüken Gök Türk Kağanlığı (MS 552-745) VI. yüzyılda kuruldu ve VII. yüzyılın ortalarında batı ve doğu olmak üzere iki ayrı yönetimin olduğu gruba bölündü. Bu dönemde bozkırdaki yönetim boşluğu ve istikrarsızlıklar, Çin'deki Tang Hanedanı ile kendi ilişkilerini kuran Uygurların giderek güçlenmesine zemin hazırladı. Çin'in tahrikiyle, Gök Türk Kağanlığı içinde yer alan Basmılların öncülüğünde Uygur ve Karluk boyları ayaklandı.[2] 742 yılında Uygur, Karluk ve Basmılların ayaklanmasıyla Basmılların reisi kağan olarak seçildi. Ardından Uygur ve Karluk reisleri kendilerini sağ ve sol yabgu ilan ettiler.[3] Ötüken Gök Türk Kağanlığı'nın hâkimiyeti, 744 senesinde Uygurlar tarafından Basmıl ve Karluklardan oluşan Türk boylarının işbirliğiyle sona erdirildi. Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılmasının ardından boylar arasında ittifak bozuldu, diğerlerine göre daha güçlü olan Uygurlar, Kutluk Bilge Kül Kagan'ın önderliğinde Ötüken'de hâkimiyetlerini ilan ettiler. Uygurlar kendilerini Ötüken Türk Kağanlığı'nın mirasçısı olarak gördü ve hâkimiyetlerini bu telakki üzerine kurdu. 745 yılında Uygur Kutluk Bilge Kül Kağan, Doğu Gök Türklerinin son kağanını öldürünce Ötüken'de Uygur Kağanlığı dönemi resmen başlamış oldu.[4]

Kutluk Bilge Kül Kagan'ın ölümünün ardından, 747'de tahta çıkan oğlu Moyun Çor devri, Ötüken Uygur Kağanlığının her bakımdan geliştiği ve sağlam temellere oturduğu dönem sayılır. Bu dönemde Batıda Türgişlerle mücadele edilerek devletin sınırları batıdaki Sırderya Nehri boylarına kadar genişletildi, kuzeyde ise Kem Nehri aşılarak Kırgızlar devlete bağlandı. Tang dönemi Çin yıllıkları, Uygurların Altay Dağları'ndan Baykal Gölü'ne kadar

1 Michael Broose, "The Medieval Uyghurs of the 8th through 14th Centuries", *Oxford Research Encyclopedia of Asian History,* New York: Oxford University Press, 2017, s. 3.

2 Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, III (682-745), Ankara: TTK Yayınları, 2004, s. 57.

3 Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen–te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 16.

4 Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2018, s. 25-29.

uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahseder. Uygurlar bu devirde kendilerine başkent olarak o zamanlar Ordu Balık denilen, Hunlar zamanından beri bilinen Yukarı Orhon Nehri üzerinde bulunan Karabalgasun şehrini seçti. Moyun Çor'un önderliğinde Uygurlar, uluslararası ticarete katılımları ve Tang Çin'iyle giderek artan ilişkileri nedeniyle güçlü bir ekonomik temele sahip gelişen bir kentsel kültür oluşturdular.[5]

Uygur Kağanlığı'nı her yönden geliştiren Moyun Çor Kağan 759'da ölünce yerine oğlu Bögü, kağan oldu. Bögü Kağan döneminde Uygurlar Çinlilerle güç açısından eşit durumdaydılar. Bögü Kağan zamanında Uygurların Çin'deki nüfuzu daha da arttı. Bu kağan zamanında Çin'e birkaç sefer düzenlendi. 762'de olan seferin Uygur tarihi açısından bir başka önemli sonucu daha oldu. Bögü Kağan bu sefer sırasında Mani rahipleri ile karşılaştı ve bu dinin öğretilerinden etkilendi. Bunun neticesinde onunla birlikte 4 mani rahibi Uygurların başkentine geldi. Çin'de kabul görmeyen Maniheizm, Bögü Kağan'ın 762'te Maniheizm'i resmen kabul etmesiyle bozkırda Uygurlar arasında tutunmaya başladı.

Bögü Kağan, Maniheizm'in Çin'de yayılması için de uğraştı. Bu arada Çin, Uygurlarla ilişkilerini iyi tutmaya çalışıyordu. Siyasi bakımdan gücünün doruğunda olan Uygurlar ticari ilişkilerde de başarılı idiler. Bu durum 778'den sonra biraz değişti. Çin'de ticaret yapan Uygur tüccarlara karşı tavır alındı. Bunun üzerine Bögü Kağan Çin'le savaştı, 780 senesinde Tun Baga Tarkan, Bögü Kağan'ı öldürerek Uygur tahtına çıktı. Kağan olduktan sonra ilk iş olarak Çinlilerle olan ilişkilerini düzeltmeye çalıştı, bunda başarılı da oldu. Çinliler tarafından kendisine "Alp Kutlug Bilge Kağan" unvanı verildi. Bu kağan, Karlukları kendine tâbi kıldı ve Kırgızlar üzerine sefer yaparak onları kendine bağladı. Kutlug Bilge Kağan 805'te ölünce yerine "Ay Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan" geçti. Bu kağan Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden biri olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtardı, Maniheizm'in Uygurlar arasında yayılması için çaba gösterdi. Bundan sonra birkaç kağan daha hüküm sürse de, ancak zamanla devlet zayıflamaya başladı. Bu zayıflamada Uygur sarayına evlilik yoluyla giren Çin prenseslerinin ve bizzat Çin Devleti'nin entrikaları etkili oldu. 840 senesine gelindiğinde 100 bin kişilik bir Kırgız ordusu Uygur başkenti Karabalgasun'u kuşatarak son Uygur kağanı olan Wu-chi'yi öldürdüler. Kırgızların saldırısından kurtulan Uygurlar ise çeşitli yönlere dağıldı.[6]

Ötüken bozkırlarında bozguna uğrayan Uygurların 15 kabilesi Karlukların bölgesine, bir kısmı da Tibet ve Anhsi bölgelerine göç etti. Uygurların 13 kabilesi de güneye inerek Sarı Nehir'in batı kısımlarına yerleşti. Sarı Nehir civarındaki Uygurlar daha sonra Çin sınırına gelseler de 847 yılında Kırgızlar ve

[5] Michael Broose, "The Medieval Uyghurs of the 8th through 14th Centuries", s. 5-6.

[6] Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen–te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 18-23.

5
KIRGIZLAR, TÜRGİŞLER, KARLUKLAR VE OĞUZLAR

HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ*

Kırgızlar

Kırgızlar, Güney Sibirya'da Yukarı Yenisey (Kem) ile Minusinsk Havzası'nda en azından Asya Hun döneminden (MÖ 209-MS 216) beri varlığını sürdürmüş eski bir Türk halkı olup adlarını en uzun süre koruyan Türk topluluğu olma özelliğini taşımaktadırlar. Özellikle yaşadıkları bölgeden ötürü kendilerine günümüz literatüründe *Yenisey Kırgızları* da denilmektedir.[1] Söz konusu topluluk hakkında çeşitli Eski Türkçe yazıtlarda bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler hem Kırgızların kendi diktikleri Yenisey Yazıtları'nda hem de Gök Türk ve Uygurlardan kalma çeşitli yazıtlarda yer almaktadır. Bunların dışında Kırgızlar hakkındaki en ayrıntılı bilgileri Çin kaynakları vermektedir. Ayrıca İslam kaynaklarında, az miktarda da Tibet, Moğol ve Bizans kaynaklarında Kırgızlar hakkında bilgiler mevcuttur.

Bu halkın kökenleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunda, tarihî kaynaklarda Kırgızların uzun boylu, beyaz yüzlü, kızıl ya da sarı saçlı ve yeşil gözlü olarak tasvir edilmelerinin etkisi büyüktür. Kaynaklarda fiziksel

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ihsan_erkoc@yahoo.com

[1] Kırgızlar hakkında bkz. Viktor Butanayev ve İrina Butanayeva, *Yenisey Kırgızları: Folklor ve Tarih*, çev. Yaşar Gümüş, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007; Michael R. Drompp, "The Yenisei Kyrgyz From Early Times to the Mongol Conquest", *The Turks*, ed. Hasan Celâl Güzel vd., I, Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002, s. 480-488; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017, s. 156, 189-196, 354-355, 414-416; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002, s. 96, 139-140; Mustafa Kalkan, "Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuz Yabgu Devleti", *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti., 2018, s. 101-109; Ahmet Taşağıl, *Eski Türk Boyları -Çin Kaynaklarına Göre- (MÖ III - MS X. Asır)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 92-106.

görünüşleri hakkında verilen bilgilerden ve Çin kaynaklarında kayıtlı Kırgızca kelimelerden birkaçının Türkçe kökenli olmamasından hareket eden bazı araştırmacılar, Kırgızların köken olarak Türk değil Hint-Avrupalı, Samoyed ya da Paleo-Sibir (Sibirya'nın Türk olmayan halkları) olup sonradan, VI. yüzyılda Türkleştiklerini öne sürmüştür. Bu görüşe karşı çıkarak Kırgızların baştan beri Türk olduklarını, ancak batıdan gelen yabancı topluluklarla karışma sonucunda fiziksel görünüşlerinin değişmiş olabileceğini savunan bir görüş de vardır. Arkeolojik olarak Kırgızların kökenlerinin Minusinsk Havzası'ndaki Taştık Kültürü'ne dayandığı ileri sürülmüştür.

Eski Türk yazıtlarında *Kırkız* olarak geçen *Kırgız* adının ilk biçiminin *Kırkır* olup, sonradan *r* → *z* ses değişimiyle *Kırkız*'a dönüştüğüne ilişkin bir görüş vardır. Bu adın anlamı konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Bir Çin kaynağı olan *Tang Huiyao*'da *Xiajiasi*'nın (*Kırgız*) anlamının "sarı başlı ve kızıl yüzlü" olduğu yazılıdır. Kırgızlar arasında XIX. yüzyılda derlenen bir anlatıda, bu adın *Kırk Kız*'dan geldiğine ilişkin bir halk etimolojisi vardır. Çeşitli araştırmacılara göre *Kırgız* adının anlamı ülkelerinin toprak rengi kızılla (*kırıg* → *Kırkız*) ilgili olabileceği gibi, "gezmek" anlamına gelen *kır-*'dan, *Kırk Oğuz*'dan ("Kırk Boy" anlamında) ya da *kırk* sayısının çoğulundan (*kırk* + *-z* çoğul eki = *Kırkız*) gelmesi de muhtemeldir. Çeşitli görüşlere göre bu ad, etnik ya da siyasi bir ad olabileceği gibi bunun bir bölge adı olması da imkân dahilindedir.

Kırgızlar yazılı kaynaklarda ilk kez Hun döneminde geçmektedirler. Hun hükümdarı Modu Chanyu'nün (MÖ 209-174 arasında hükümdar) fethettiği halkların arasında Hunların kuzeyinde yaşayan Kırgızlar da vardı. Sonradan Hun İmparatorluğu iç kargaşaya düşüp parçalandığında Zhizhi Chanyu (MÖ 56-36 yılları arasında hükümdar) batıya doğru göç etmiş, bölgede aralarında Kırgızların olduğu çeşitli halkları yenerek kendisine bağlamıştı. Zhizhi Chanyu, Kırgızları yenmek için ordusunu batıya yollamıştı ki bu da Kırgızların en azından bir bölümünün bilinmeyen bir tarihte batıya, bugünkü Kazakistan bozkırlarına göç etmiş olduklarını göstermektedir. Bu dönemde Kırgızlar, Hun hükümdarının merkezinden 7 bin *li* (~2905 km.)[2] uzaktaydılar. Zhizhi Chanyu'nün MÖ 36'da öldürülmesinin ardından, Kırgızlar bağımsızlıklarını yeniden kazanmış olmalıdırlar.

Kırgızlar sonradan Gök Türklere (552-744) bağlandılar. Yaptığı fetihlerle I. Gök Türk Kağanlığı'nın sınırlarını genişleten Bukan (Mukan) Kağan (553-572 arasında hükümdar), Gök Türklerin çevresindeki çeşitli halklar arasında Gök Türklerin kuzeyinde yaşayan Kırgızları da fethetti. Ancak Kırgızlar, Gök Türk yönetiminden memnun değillerdi ve ayaklanmak için fırsat bekliyorlar-

[2] Onat, Ersoy ve Ercilasun'a göre, 7 bin *li*'nin o dönemdeki karşılığı yaklaşık 2.905 km'dir. Bkz. Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B: Hsiung-nu (Hun) Monografisi (Açıklamalı Metin Neşri)*, Ankara: TTK Yayınları, 2004, s. 58.

dı. Gök Türk Kağanlığı 583'te Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldı, Doğu Kağanlığı ise 627'den itibaren zayıflamaya başlayarak 630'da yıkıldı. 628'de kurulan ve Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın yerini alan Xueyantuo Kağanlığı,[3] Kırgızları kendisine bağladı. Kırgızların 638'de Batı Gök Türk hükümdarı Yipi Tölük Kağan'a bağlandıklarına ilişkin bir kayıt da vardır, ancak Xueyantuoların Kırgızları kendilerine bu tarihten önce mi sonra mı bağladıkları bilinmemektedir. Bu sıralarda bir Gök Türk beyi olan Ashina Hubo, Xueyantuolara bağlı iken onlara karşı ayaklandı ve Altay Dağları'nın kuzeyinde direnişe geçerek *Çabış Kağan* unvanını aldı. Çabış Kağan, batısındaki Karlukları ve kuzeyindeki Kırgızları kendisine bağladı. Ancak bu Gök Türk hükümdarı, Çin'deki Tang Hanedanı'na (618-907) karşı da direniş gösterince 650'de Çinliler tarafından yakalandı. Çabış Kağan'ın yakalanmasıyla Kırgızlar Çin'e bağlandı ve kendileri için bir vilayet kuruldu.

İkinci Gök Türk Kağanlığı 682'de İlteriş Kağan (682-691 yılları arasında hükümdar) tarafından kurulduğu zaman, Kırgızlar Gök Türklerin düşmanları arasındaydılar. 708'de Kırgızlar, Çinliler ve Türgişler arasında Gök Türklere karşı bir ittifak kurulmuşsa da 710'da Vezir Tonyukuk komutasındaki Gök Türkler, müttefikler güçlerini birleştiremeden Kırgızları yenip Kırgız kağanını öldürdüler ve onları Gök Türklere bağladılar. Kapgan Kağan'ın 716'da öldürülmesinin ardından Gök Türk Kağanlığı'nda kargaşa çıktı, ancak İlteriş Kağan'ın oğlu Bilge Kağan (716-734 yılları arasında hükümdar) başa geçince devlet yeniden toparlanmaya başladı. Gök Türklerin yeniden güçlenmeye başlamaları üzerine Çinliler, 719'da çok sayıda Türk ve Moğol boyuyla Gök Türklere karşı büyük bir ittifak kurdular ve 720'de harekete geçilerek müttefik orduların buluşmasını planladılar. Bu ittifaka katılanlar arasında Kırgız hükümdarı Kutlug Bilge Kağan da vardı. Ancak ittifak, Tonyukuk'un girişimleri sayesinde başarısızlığa uğradı.

Gök Türk Kağanlığı'nın 742-745 yılları arasında kargaşaya düşerek yıkılmasının ardından, Kırgızların bağımsızlıklarını kazandıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu bağımsızlık kısa sürdü ve Moğolistan'da Gök Türk Kağanlığı'nın yerini alan Ötüken Uygur Kağanlığı tarafından sonlandırıldı. Bu yüzden Kırgızlar Çin'e de elçi gönderemez oldular. Ancak Kırgızların Abbasîler, Tibetliler ve Karluklarla ilişkileri sürüyordu. Bu dönemde Kırgızlar, Uygurların merkezinin 3 bin *li* (~1500 km.) kuzeybatısında bulunuyorlardı. Uygur Devleti'nin ikinci hükümdarı olan Teŋride Bolmış İl İtmiş Bilge Kağan (Bayan Çor; 747-759 arasında hükümdar), Kırgızları yenerek onları Uygurlara bağladı. Ancak Kırgızların bir süre sonra güçlenmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu yüzden Uygur hükümdarı Teŋride Ülüg Bulmış Alp Kutlug Ulug Bilge Kağan (795-805 arasında hükümdar), Uygurların kuzeyindeki Kırgız kağanını sa-

[3] Türkiye'de genellikle *Sir-Tarduş* olarak bilinir.

6
DOĞU AVRUPA'DA TÜRKLER

UMUT ÜREN*

Orta Asya kökenli bozkır topluluklarının gerçekleştirmiş oldukları göçler neticesinde oldukça erken dönemlerden beri faaliyet gösterdiği sahalardan biri de genel bir ifade ile "Doğu Avrupa" olarak adlandırılan geniş coğrafya oldu. Bölgedeki Türk varlığının İskitlerle birlikte Milat'tan önceki yüzyıllarda başlayarak günümüze kadar ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Tarihî zaman dilimi içerisinde Doğu Avrupa'da teşekkül eden Türk devletleri, nüfus bakımından sürekli olarak doğudan gelen yeni göçler ile beslenerek bölgede aralıksız bir şekilde bozkır devlet geleneğini yaşattılar ve bunun neticesinde özellikle siyasi ve içtimai hayatta derin izler bıraktılar. Doğu Avrupa sahasını bozkırlılar için bu kadar cazip kılan unsur ise bölgenin yaşam tarzı bakımından kendilerine son derece uygun oluşu ve Orta Asya'daki Çin ya da İran gibi kemikleşmiş güçlerin burada henüz siyasi arenadaki yerlerini almamış olmalarıdır. Böylelikle Doğu Avrupa bozkırları Ruslar bir devlet hâlinde yükselinceye kadar bozkırlılar için büyük bir tehlikenin bulunmadığı, ekonomik gelir kaynakları bakımından da son derece ilgi çekici bir coğrafya konumuna geldi. Nihayetinde bölgeye açılan kapı konumundaki İdil-Yayık nehirleri üzerinden; Hazar Denizi ile Ural Dağları'nın arasındaki "Kavimler Kapısı" olarak adlandırılan güzergâhtan önü ardı kesilmeyen göç hareketleri başlayarak Doğu Avrupa Türklüğün en eski ve kalıcı yurtlarından biri hâline kavuştu. Bu yönüyle Doğu Avrupa, Anadolu'dan çok daha erken bir dönemde Türk tarihinin şekillenmeye başladığı bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Avrupa Hunları

Tarihçilikte Avrupa Hunları ya da Batı Hunları gibi isimlerle bildiğimiz ve en kudretli çağlarını Attila adındaki bir başbuğun önderliğinde yaşayan

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. umuturen@gmail.com

Hunların Doğu Avrupa'ya gelişleri Orta Asya'daki Büyük Hun gücünün çöküşünden sonraki bir zamana denk gelmektedir. Çin kaynaklarında Hiung-nu adıyla anılan Asya Hunlarının dağılma sürecinin ardından bu sefer coğrafi anlamda oldukça uzak bir sahada karşımıza çıkan yeni Hun halkının Orta Asya bağlantısı ve Asya Hunları ile alakaları tarihçileri uzun süre meşgul eden meselelerden biri olmuştur. Ancak Asya ve Avrupa Hunları hakkında bilgi sunan Doğu ve Batı kaynaklarının mukayeseli bir biçimde incelenmesi iki topluluk arasındaki siyasi ve kültürel bağı net bir biçimde göstermektedir. Asya'daki Hun Devleti'nin ayakta durmaya çalıştığı günler, Çin'in de sürekli hâle gelen Hsien-pi baskılarıyla boğuştuğu, siyasi açıdan çalkantılı bir döneme denk gelmektedir. Bu durum Çin'deki tarih yazıcılığında da kendisini göstermiş ve uzun süredir kendilerinin en önemli düşmanı konumunda bulunan Hunlar hakkında yıllıklar sessizliğe bürünmüştür. MS 170-365 yılları arasında Çin yıllıklarında Hiung-nulara dair haber aktarımı kesilmişken, Wei-tschi Handan Yıllığı'ndaki An-tsai (Alan) Ülkesi'nin Hiung-nular tarafından zapt edildiği haberi bu süreci sonlandırmıştır.

Hunların, Alan yurdunu fethetmeleri hadisesi, Doğu Avrupa Türk tarihinde İskit ve Sarmat gibi bozkırlıların ardından yeni bir sayfanın açılmasına neden oldu. Vaktiyle Sarmat göçleri silsilesinde batıya geçerek, Hazar Denizi'nin hemen batısındaki; Kuzey Kafkasya düzlükleri ile İdil ve Don Nehri civarlarında faaliyet gösteren Alan halkı nüfus ve güç bakımından bölgede önemli bir yeri işgal etmekteydi. Hunların Alanlar karşısında bir süre devam eden mücadelelerin nihayetinde Balamir adlı bir yönetici önderliğinde galip gelerek hızlı bir şekilde batı istikametindeki yürüyüşlerini sürdürdüğü bilinmektedir. Hunlarla Alanlar arasında gerçekleşen mücadeleler hakkında önemli bir kaynak konumunda bulunan A. Marcellinus, bu savaşların kesin galibinin Hunlar olduğunu nakletmektedir. Balamir önderliğindeki Hun orduları mağlup ettikleri Alan topluluğundan önemli bir kısmı da yanlarına katarak Don Nehri'nin batısına geçtiler. Bu tarihlerde Don ile Tuna arasındaki saha, vaktiyle Baltık civarındaki topraklardan güneye inmiş çeşitli Got toplulukları ile dolu idi. Ostragot ve Vizigot olarak bildiğimiz bu iki ana Got topluluğundan Doğu Gotları siyasi hâkimiyeti ellerinde tutan ve bölgedeki diğer yerli halklar üzerinde de hâkimiyet tesis etmiş bir hâlde bulunuyordu. Başlarında Athanarik adlı bir yöneticinin bulunduğu Doğu Got toplulukları Alanlardan sonra Hunların karşısına çıkan ikinci Doğu Avrupa topluluğu oldu. 375 yıllarında vuku bulan harpler neticesinde Hunlar bir kez daha galip geldi ve Got toplulukların önderi bu savaşta kendi canına kıydı. Ardından sırasıyla Vithimer, Hunimund, Thorismund ve Viderik gibi isimlerin önderliğindeki Doğu Gotlarının Hunlar karşısındaki tutunma çabaları sonuçsuz kaldı. Hunların doğudan tazyiki neticesinde bu toplulukların önemli bir kısmı

batıdaki soydaşlarının yanına kaçtılar. Athanarik adlı bir yöneticinin idaresinde bulunan Batı Gotları kalabalık göçmen kitleleri ile ne yapacaklarına dair düşünmeye fırsat bulamadan Hunlarla karşı karşıya geldiler. Don civarında gerçekleşen hadiselerden bir yıl kadar sonra, Athanarik ve kendisine bağlı boylar Dinyester boylarında Hunlara karşı giriştikleri mücadelede doğudaki soydaşları ile aynı kaderi paylaştılar. Bu mağlubiyetler neticesinde bölünen (Batı) Got toplulukları arasında Fritigern gibi yeni önderler ortaya çıktı ve onların Roma İmparatorluğu'na sığınma talepleri Roma-Hun ilişkilerinin ilk adımı oldu.

Got topluluklarının kovalanmasının ardından kendilerini birdenbire Doğu Avrupa siyasetinin merkezinde bulan Hunlar ilk savaşların ardından adeta bir istirahat dönemi geçirdiler ve Uldız adındaki kağanları başa gelinceye kadarki süreci birkaç küçük çarpışma ile atlattılar. 395 yılında yeniden harekete geçen Hun orduları yalnızca Balkanlar'da değil, Basık ve Kursık adlı komutanların öncülüğünde Anadolu'daki Roma arazilerinde de korku saldılar. Dirayetli bir Hun kağanı olduğu anlaşılan Uldız'ın Hunları 400'lü yılların başında Doğu Avrupa'daki siyasi çalkantıların da akıbetini belirleyen bir konuma ulaştılar. Hunların bölgeye geliş sürecinde Roma'dan yardım talebinde bulunarak, imparatorluk ordusunda paralı askerlik vazifesi gören Got birliklerinin zaman zaman büyük sıkıntılara yol açtıkları bilinmektedir. Gainas adlı bir komutan Got paralı askerleriyle birlikte isyana kalkışarak 400 yılının yaz aylarında İstanbul'u kuşattı ve imparatorluğu son derece güç bir duruma düşürdü. Doğu Romalıları bu büyük tehlikeden kurtaran Uldız oldu. Gainas'ın kesilen kafası İmparator Arkadius'a zafer nişanesi olarak gönderildi. Bir diğer önemli hadise ise Uldız'ın bu kez Stilicho'nun yardımına yetişmesidir. Bu sefer de İtalya'da Radagais adlı bir lider çeşitli Got ve yerli grupları toplayarak yağma faaliyetlerine girişti, ancak 406 yılında Uldız'ın Hunları bu hareketleri bastırmayı başardılar. Yardım faaliyetlerinin yanında Uldız'ın fırsat buldukça Doğu Roma'yı sıkıştırmaya devam ettiğini görüyoruz. 408 yılında II. Theodosios'un çocuk yaşta tahta geçtiği esnada Uldız, Doğu Roma'ya saldırarak onları kendi belirlediği şartlarla sulha zorladı.

Uldız'ın özellikle Doğu Roma üzerinde kurduğu baskı politikası diğer Hun kağanları tarafından da benimsendi. 422 yılında bu kez Rua'nın önderliği altında bulunan Hunlar, Makedonya arazisini işgal ettiler ve Doğu Roma'yı haracgüzar kılan bir antlaşmayı imzalamayı başardılar. Siyasi faaliyetleri hakkında tafsilata sahip olmamakla birlikte yönetimini kardeşleri ile paylaştığı düşünülen Rua'nın 434 yılındaki ölümünün ardından yalnızca Hunların değil bütün Doğu Avrupa'nın kaderini değiştiren Attila dönemi başladı.

Rua ölünce kardeşi Muncuk'un çocukları olan Bleda ve Attila adlı kardeşler Hunların başına geçti ve ilk işleri amcaları zamanında yarım kalan Doğu

7
İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

ÖMER SONER HUNKAN*

İlk Müslüman Türk Devletleri veya Devleti Meselesi

Türkiye'de üniversitelerde okutulan "İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi" derslerinin muhtevasına bakıldığında genelde İslamın doğuşu ve coğrafyası ile Emevî ve Abbasîlerin tarihî sürecine paralel bir şekilde ilk Müslüman Türk devletlerinin Orta Asya'da değil de Mısır, Suriye ve Azerbaycan coğrafyalarında ortaya çıktığı intibaını verir. Bu çerçevede Tulunîler (868-905), İhşidîler (935-969) ve Sâcîleri (889-929) konu alan "vali-hanedan" tarihinin anlatımı bu derslerin geniş bir bölümünü teşkil ettiği görülür. Halbuki bu siyasi teşekküller özellikle Abbasîlerin merkezî otoritelerini güçlendirmek için değişik vasıtalarla Türk ülkelerinden çok sayıda temin edilerek askerî ve idari bürokrasilerinde görev verdikleri Türk köle (gulam), yani memlüklerden oluşuyordu. Bunlardan Tulunîler, İhşidîler ve Sâcîler de Mâverâünnehir kökenli olmalarına rağmen Bağdat'ta Müslüman Türk ailelerinin çocukları olarak dünyaya gelmişlerdi ve bir ihtida (din değiştirme) söz konusu değildi. Onlara tahsis edilen valilik bölgesinde zaten halk hem Müslüman idi hem de ezici çoğunluğu gayr-i Türk unsurlardan oluşuyordu. Dolayısı ile onların valilik-hanedanlık şeklinde (Abbasî idari yapısının da bir gereği olarak) sürdürmeyi başardıkları bölgedeki siyasi hâkimiyetlerini, ilk Müslüman Türk devletleri veya devleti kapsamında değil, Türklerin İslam ile tanışma süreci veya Türklerin İslamî dönemdeki Orta Doğu'daki ilk Türk varlığı ve etkisi çerçevesinde değerlendirmek daha uygun olmaktadır. Türk tarihinin akışına da tezat teşkil eden bu sorunun temelinde esasen iki neden vardır: Bunlardan ilki, Orta Asya'yı kök alan Türk tarihçiliği ile Arap coğrafyasına dayanan İslam tarihçiliği arasındaki disipliner kopukluk, diğeri ise İslamı Arap olgusu çerçevesinde algılayan Avrupa merkezci İslam tarihi ve medeniyeti bakışıdır.

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. oshunkan@yahoo.com

Arap hâkimiyeti merkezli İslam coğrafyası dışına çıkıldığında ise ilk Müslüman Türk devletinin kim olduğu meselesinde iki Türk devleti -İdil Bulgarları ile Karahanlılar olarak bilinen Türk Hakanlığı- ön plana çıkmaktadır. Elbette sorun ilk hangisi olunca, İdil Bulgar İlteberi Almış ile Türk Hakanlığı'ndan Satuk Buğra Han'ın İslamı kabul tarihini esas alan kronolojik tartışmalar yoğunluk kazanırken, iki devletin hiyerarşik konumu, bulunduğu coğrafya ve toplu ihtida hareketlerinin bu tartışmaların gölgesinde kaldığı görülür. Hepsinden önemlisi onlardan bir asırdan daha önce Horasan, Toharistan ve Mâverâünnehir'deki bölge veya şehirlerdeki 657-758 arasındaki ve hatta 840'lara kadar süren Müslüman olan Türk siyasi teşekkülleri tartışma dışında tutularak, unutulur. Batı Gök Türklerin tegin, tudun ve şadlarının yönettiği Belh'te Nizek Tarhan, Buhara, Semerkant ve Fergana'da Kabaç Hatun, Tarkan, Tuğşade, İhşid, Horasan'da Sul Tegin gibi Türk yöneticilerin üzerinde Müslüman Araplar siyasi hâkimiyet tesis ederek onları İslamlaştırdığı bilinmektedir. 840'ta Abbasîler ile Türk memleketleri arasında ilk Müslüman Türk şehri olarak kaydedilen Şaş, yani Taşkent Vilayeti de bu unutulanlar arasındadır. Nitekim bir İslamî kaynakta 840'larda Şaş (Taşkent)'da bazı İslam-Sufi vaizlerince yüz bine yakın insanın ihtida ettiği bilgisi bunu doğrulamaktadır. Diğer taraftan daha eskiye gidilirse Halife Mehdî (775-785) zamanında Toharistan Karluk Yabgusu ve çocuklarının halifenin çağrısı ve daveti ile İslamı kabul ettiği kaydedilmektedir. Şu hâlde Türk devlet yapısı itibarıyla hakanlık devlet hiyerarşisinin alt basamaklarına (hakanlık-yabguluk-tudunluk-tarkanlık-ihşidlik-teginlik-tuğluk-beylik) doğru gittikçe İslam coğrafyası dışında İslamı kabul eden ilk Türk siyasi teşekküllerini İdil Bulgarlarından çok daha öncelerde aramak icap etmektedir.

İdil Bulgarı Almış, diğer komşuları gibi Hazar Kaganlığı'nı metbu tanıyan bir İlteber (Yıltavar) idi. Almış'ın "han" unvanı taşıdığına dair hiçbir kayda rastlanılmamıştır. Bu nedenle günümüzde akademik veya popüler olarak kaleme alınan pek çok yazıda ondan "han" veya devletinden "Bulgar Hanlığı" olarak bahsedilmesi, tarih metodu açısından kabul edilemez bir vakadır ki, bu Türk devlet yapısı ve hiyerarşisinin göz ardı edilmesi ve tetkikten ziyade nakillerle kaynaklaşmış bir hatalı bilgi mahiyetindedir. Zaten "kagan / hakan" unvanı taşıyan Hazar Hakanı'nın başka soydan bir tâbisinin "han" unvanı kullanamayacağı bilgisi, bu alanın gerektirdiği en basit bilgilerdendir. Türk idari yapısında ilteber unvanının, orta asır İslam devlet yapısındaki karşılığı şehir veya bölge valisi idi. İlteber Almış'ın verginin dışında tâbiiyet alameti olarak bir oğlu ve bir kızı Hazar kaganının yanında rehin bulunuyordu. Rivayete göre, zorla rehin alınan ilteberin Müslüman kızı Yahudi Hazar kaganın nikâhında iken öldü. Hazar kaganı bunun üzerine ilteberin başka bir kızını istedi. O da bu kızının da zorla alınacağından korkarak onu kendine bağlı dört boy

beyinden bir boy beyi ile evlendirdi. Diğer taraftan da halife'ye bir mektup yazmaya karar vererek, ondan Hazarlara karşı bir kale inşa etmek için para yardımı ile bu arada İslam dini ve şeriatını öğretecek bir heyet göndermesini talep etti. Bunun için belki de kendisine sığınmış Müslüman mültecilerden biri Abdullah b. Baştû el-Hazerî'yi elçi olarak Halife Muktedir'e gönderdi. Halife de Bulgar Ülkesi'ni bilen kölelerinden Tegin et-Türkî ve Bars es-Saklâbî'nin kendisine refakat ettiği (Nezîr el-Haramî'nin azatlısı) Sevsen er-Rassî'nin başında bulunduğu ve İbn Fadlan'ın da yer aldığı bir elçilik heyetini İlteber'e yolladı.

Haziran 921'de Bağdad'dan hareket eden elçilik heyeti Nîşâbur'a geldiğinde Sâmânîlere asi olan Deylemli Leyla b. Numân'ın öldürüldüğü haberini aldı. İşin ilginç yanı, İbn Fadlan'ın kaydı dışında bazı kaynaklar da (İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil* ve İbn Haldun'un *el-'İber*'i) Leyla b. Numan'ın öldürülmesi olayında Sâmânîlere yardımda bulunan kişinin adını "Türk Meliki Buğra Han" olarak kaydetmeleridir. Zira bu Türk melikinin, Sâmânîler vasıtası ile Müslüman olan Satuk Buğra Han olduğu konusunda alanın mütehassısları hemfikirdirler. Dolayısıyla elçilik heyeti daha neredeyse yolun başında iken Türk Hakanlığı'ndan Satuk Tegin çoktan Müslüman olmuş bulunuyordu. Nitekim Neşrî'nin kronolojik anlatımındaki sıraya göre onun Müslüman olması, 913 yılına tekabül etmektedir. Buna karşın Karşî'nin naklettiği menkıbebî H. 333 / M. 944 yılı [Halife el-Mutî'lillah (946-974) ve Sâmânî Emir Abdülmelik b. Nûh (954-961) dönemi], kronolojik açıdan muğlak ve çelişkili olup ancak Satuk Buğra Han (ö. 955)'ın son dönemlerini içine alan bir kesit olarak ele alınabilmektedir.

Elçilik heyeti Mayıs 922'de Bulgar Ülkesi'ne geldiğinde zaten Müslüman olan İdil Bulgar ilteberi Almış, artık resmî olarak İslamı kabul etmiş ve hutbede adının okunması için kafir olduğunu söylediği babasının adını Abdullah olarak değiştirirken kendisi de halifenin Cafer adını almıştı. Hutbe Cafer b. Abdullah adı ile okundu. Bununla birlikte bazı araştırmacılar gerek İbn Rüşd'ün 913'te yazıldığı kabul edilen eserinde ilteberden Müslüman diye bahsetmesi nedeni ile ve gerekse İlteber Almış'ın "Cafer b. Abdullah" adıyla basılan ve 903-908 tarihlerine atfedilen Bulgar paralarına binaen onun İslama girişini Abbasî elçilik heyetinin geldiği Mayıs 922 tarihinden çok önceye götürmektedirler.

Kronolojik açıdan yola çıkıldığında mevcut kaynaklara göre İdil Bulgar İlteberi Almış ile Türk Hakanlığı Hanı Satuk'un aynı tarihlerde Müslüman olduğu ve hangisinin kesin olarak daha önce Müslüman olduğu konusunda hüküm verecek yeterli malzemenin olmadığı anlaşılmaktadır. Zira her ikisi için bilgi teşkil eden mevcut kaynakların eksik veya tartışılabilir olduğu açıktır. O hâlde burada ilk Müslüman Türk devleti olarak Hazarlara tâbi ilteber, yani vali mertebesindeki Bulgar İlteberliği mi ilk kabul edilecek yoksa han

8
BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ

SADİ S. KUCUR*

Orta Asya'da Türk Hakanlığı (Karahanlı) ve Gaznelilerden sonra kurulan ilk Müslüman Türk devletlerinin üçüncüsü, Büyük Selçuklu Devleti'dir. Kökenleri Gök Türk İmparatorluğu'na dayanan Oğuz Türklerinin Kınık boyuna mensuptur. XI. yüzyılın başlarında Mâverâünnehir'de ortaya çıkarak XIV. yüzyılın başlarına kadar hanedan üyesi şehzadelerin yönettikleri devletler ile Horasan, Hârizm, İran, Irak, Hicaz, Suriye ve Anadolu'ya hâkim oldular. Onların kurdukları ve Selçuklu adını taşıyan beş devletten tarihçilerin "Büyük Selçuklular" dedikleri ilki, kurucu ve merkezîdir. Kirman, Suriye, Irak ve Türkiye (Rum)'de kurulan bölgesel devletler ise onun uzantılarıdır. Bir Orta Asya kavmi olan Türkler onlarla açık denizlere, Hint Okyanusu'na, Akdeniz ve Karadeniz'e ulaştılar. İslam tarihinde Türk devletlerinin üstünlüğü onlarla başladı ve Şi'î Fâtımîlere ve onların Irak'taki uzantısı Büveyhîlere karşı Sünnî Abbasî halifelerinin hâmisi oldular. Bizans toprağı Anadolu'yu fethederek büyük bir zafer kazandılar ve Osmanlı İmparatorluğu da bu yarımadada onların mirası üzerinde kuruldu. Birleşik Avrupa'nın Haçlı saldırılarına karşı mücadele ettiler. Orta Asya, Fars ve İslam gelenekleri üzerinde kurdukları devlet sistemi, çağdaşı olan ve sonra kurulan bir çok devlete örnek oldu.

Kısa Siyasi Tarih

Hanedanın ve kurdukları devletlerin adını taşıdığı Selçuk Bey, ilk sultan Tuğrul Bey'in dedesidir. Selçuk Bey'in Oğuz Han soyundan Kınık boyuna mensup olduğu bilinmektedir. Onun adının okunuşu ve anlamı hakkında farklı görüşler olsa da *Selçuk* genel kabul gören telaffuz şeklidir ve bu isme "küçük sel" veya "mücadeleci" gibi anlamlar verilmektedir. Babası Dukak gibi o da X. yüzyılın ikinci yarısında Aral Gölü'nün üst taraflarında yaşayan Oğuz

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. skucur@marmara.edu.tr

Devleti *yabgu*sunun (İslam öncesi Türklerde *hâkan*dan sonra gelen yöneticinin unvanı) *sübaşı*sı (ordu komutanı) idi. Bir süre sonra kendisine bağlı olanlarla birlikte Selçuk Bey, Yabgu'nun yanından ayrılarak aşağıda, Sırderya kıyısında, Cend'e yerleşti. Müslüman Sâmânî Devleti'nin sınırında bulunan bu şehirde iken beraberindekiler ile birlikte İslamı kabul etti. Daha sonra Selçuk Bey burada vefat edince ailenin reisliğini büyük oğlu Arslan Yabgu üstlendi. Bölgenin güçlü Türk devletlerinden Türk Hakanlığı'na karşı yıkılmak üzere olan Sâmânîlere yardım etmenin ödülü olarak Mâverâünnehir'e inmeyi başardılar. Onlar bu sefer de Türk Hakanlığı'nda muhalif lider Ali Tegin'in yanında yer aldılar. Türk Hakanı Yûsuf Kadır Han ise bölgenin diğer güçlü bir Türk devleti olan Gazneliler ile ittifak kurdu; bilahare Gazneli Mahmud hile ile Arslan'ı esir alıp ölünceye kadar hapiste tuttu (1025-1032). Selçuk Bey'in diğer oğlu Musa Yabgu ile daha önce vefat eden oğlu Mikâil'in oğulları Çağrı ve Tuğrul beyler ailenin başına geçti. Ailenin asıl aktif gücünü bu iki kardeş oluşturmaktaydı. 4.000 çadırlık Oğuz grubu ise Mahmud'un izniyle Horasan'a indi (1029). Yeni katılımlarla sayıları gittikçe artan Selçuklular, yeni yurt taleplerini karşılamakta zorlanan Gaznelileri Nesâ'da (1035) ve Serahs'ta (1038) bozguna uğrattılar. Kısa süreli de olsa bağımsızlıklarını ilan edip Horasan'ın merkezi Nîşâbur'da *es-sultânü'l-mu'azzam* unvanıyla Tuğrul Bey adına hutbe okuttular. İşin ciddiyetini yeni kavrayan Gazneli Mesud kalıcı bir çözüme ulaşmak niyetiyle girişti̇ği mücadelelerin sonunda Dandanakan'da büyük bir bozguna uğradı (1040) ve Horasan'ı Selçuklulara terketmek zorunda kaldı.

Sultan Tuğrul Bey ile *melik* unvanını taşıyan ailenin diğer üyeleri eski Türk geleneğince toplanan kurultayda mevcut olan ve fethedilmesi planlanan toprakları aralarında paylaştılar; sonra da herkes kendi bölgesinde bu planı uygulamaya koyuldu. Böylece kısa zamanda Horasan'ın tamamı ve Hârizm ele geçirildi, Türk Hakanlığı ve Gaznelilerle yeni anlaşmalar yapıldı. Çağrı Bey'in oğlu Kavurd, Kirman'ı ele geçirdi ve Büyük Selçuklulara tâbi olarak Kirman Selçukluları Devleti'ni kurdu (1048). Tuğrul Bey'in önderliğinde batı ve güney-batıda büyük başarılar elde edildi. Önce Kuzey İran'daki mahallî hanedanlar Ziyârîler ve Bâvendîler, Selçukluları tanımak zorunda kaldılar (1041-1042). Sonra Orta ve Batı İran ele geçirildi. Kâkûyî emiri Ferâmurz'un elindeki Isfahan, Selçuklulara tâbi kılındı (1043). Rey şehri (bugün Tahran'ın güney kısmı), yeni başkent oldu. Bu arada Tuğrul Bey, Türkmenleri (Müslüman Oğuzlar) daha batıya, Bizans topraklarına yönlendirdi. Âzerbaycân, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'daki bölgesel yönetimler Selçuklulara bağımlı hâle geldi. Şi'î Büveyhîlerin işgali altında bulunan Bağdat'taki Sünnî Abbasî halifesinin daveti üzerine Tuğrul Beyin Bağdat'a girmesi (1055 ve 1058) ve halifeyi himayesine alması, ona büyük bir itibar kazandırdı, daha sonra halifenin kızıyla evlendi. Ancak bütün Selçuklu tarihi boyunca çok sık karşılaşılan

şehzade isyanlarının en önemlilerinden birisi olan üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanını bastırmakta zorlandı. Tuğrul Bey vefat ettiğinde (1063) devletin sınırları Amuderya'dan Fırat Nehri'ne kadar ulaşıyordu.

Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın isyanını bastırarak tahta çıkan Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan (1063-1072), Doğu Anadolu'ya sefer düzenleyip Ani ve Kars'ı fethetti (1064). Kardeşi Kavurd'un isyanlarını bastırmakla uğraştı. O, Selçuklu tarihinin en önemli zaferlerinden birisi olan Anadolu'nun fethini gerçekleştirdi (1071). Akınları durduramayan Bizans İmparatoru Romanus Diogenes, Selçukluları geri püskürtmek için büyük bir ordu ile harekete geçtiyse de Malazgirt'te Alp Arslan karşısında bozguna uğramaktan kurtulamadı ve bu yenilgi, Türkmenlere Anadolu'nun kapılarını sonuna kadar açmış oldu. Onun zamanında ünlü Vezir Nizâmülmülk tarafından bir çok şehirde Nizamiye medreseleri kuruldu.

Alp Arslan'ın yerine geçen oğlu Melikşah (1072-1092), imparatorluğu en geniş sınırlarına ulaştırdı. Mâverâünnehir seferleriyle bazı Türk Hakanlığı şehirlerini zaptettiği gibi Batı ve Doğu Türk Hakanlığı onu metbû tanımak zorunda kaldı. Batıda ise Karadeniz'e kadar ilerledi, Gürcistan'ın ve Şeddadîlerin bağlılığını pekiştirdi. Kudüs, Dımaşk (Şam), Halep ve Antakya, Basra Körfezi'nde el-Ahsa ve Bahreyn ile Hicaz ve Yemen, Selçuklulara bağlandı. Mervânilerden Âmid (Diyarbakır), Ukaylilerden Musul alındı. Buralara Türk beyleri tayin etti ve bölgedeki Fatımî nüfuzunu uzaklaştırdı. Kardeşi Tutuş, Suriye Selçuklu Devleti'ni kurdu (1079). Anadolu'da ise diğerlerinden farklı olarak Kutalmış'ın oğlu Süleyman bağımsız bir devlet kurdu. Ancak o, Suriye'de iki devlet arasındaki nüfuz mücadelesi sırasında yenildi ve hayatını kaybetti. Melikşah'ın son yıllarında etkilerini artıran İsmailîler ile mücadele eden Vezir Nizâmülmülk ise İsmailî bir fedai tarafından öldürüldü.

Melikşah'ın zehirlenerek vefatından sonra şehzadelerin iktidar mücadelesi ve bağlı emirlerin bağımsızlık teşebbüsleri ile imparatorluk parçalanma sürecine girdi. Nitekim bir taraftan Melikşah'ın eşi Terken Hatun büyük gayretlerle 4,5 yaşındaki oğlu Mahmud'u (1092-1094) tahta oturturken, diğer taraftan Berkyaruk (1092-1104) üvey annesinin muhalefetine rağmen sultanlığını ilan etti. Mahmud 2 yıl sonra hastalanıp öldü. Berkyaruk sultanlığını ilan eden amcası Suriye meliki Tutuş ve diğer amcası Arslan Argun'un isyanlarıyla karşılaştı ise de bunları bertaraf etmeyi başardı. Mâverâünnehir'de Batı Türk Hakanlığı üzerindeki Selçuklu hâkimiyeti onun zamanında da devam etti. Bu arada İslam Dünyası'na karşı düzenlenen Haçlı Seferleri başladı. I. Haçlı Seferiyle (1097-1099) Suriye'ye ulaşan Haçlılar, Selçuklu kuvvetlerinin parçalanmış vaziyette olması ve yanlış kararlar alınması nedeniyle durdurulamadı. Ancak 1104'te Harran Savaşı'nda Musul Valisi Çökürmüş ile Mardin Artuklu emiri Sökmen, Urfa Kontu Baudouin ile kuzeni Joscelin'i esir alıp 4

9
HÂRİZMŞÂHLAR DEVLETİ

GÜLSEREN AZAR NASIRABADI*

Hârizmşâhlar Devleti, Hârizm merkez olmak üzere Horasan, Mâverâünnehir, Irak ve Azerbaycan bölgelerinde hüküm sürmüş bir Türk-İslam devletidir. Aral Gölü'nün güneyinde her iki tarafta uzanan topraklara Hârizm adı verilmiştir.[1] Bu coğrafyada hüküm süren Hârizm hükümdarlarına ise hârizmşâh denilmiştir.[2] Bölgedeki ilk hârizmşâhlar Afrigîler (305-995) olup Me'mûnîler bu hanedana son vererek 995-1017 yılları arasında Hârizm'de hüküm sürdüler.[3] Daha sonrasında bölgeye önce Gazneliler, ardından da Selçuklular hâkim oldu. Bu dönemde Hârizm, Selçuklular tarafından atanan valiler ile yönetildi. İşte Hârizmşâhlar Devleti'nin temelleri bu dönemde atıldı. Selçukluların zayıflaması ile bağımsızlık sürecine giren Hârizmşâhlar bu devletin yıkılması ile birlikte onların mirasına sahip çıkarak kendi devletlerini kurdular.

Hârizmşâhların atası olan Anuştegin Garcaî, Selçuklu Devleti büyüklerinden Bilge Tegin tarafından Garcistan'dan satın alınmış olan bir Türk köle idi. Kendisi *taştdar*lık görevine getirildi ve bir süre sonra da Hârizm şahnesi oldu.[4] Anuştegin'den sonra oğlu Kutbeddîn Muhammed, Selçuklu Sultanı Berkyaruk tarafından 1097-1098'de Hârizm valiliğine atandı. Böylelikle Hârizmşâhlar Hanedanı'nın bölgedeki yönetimi başladı.[5]

Kutbeddîn Muhammed'in ölümünden sonra ise onun yerine oğlu Atsız (1128-1156), Hârizm valisi oldu. Başlangıçta Sencer'e bağlı olduğu bilinen Atsız'ın 1135'ten itibaren artık sultana karşı bağımsız tavırlar içinde olduğu görülür. Nitekim o, Sencer'den müsaade almadan Cend ve Mangışlak'ı ele ge-

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. gulseren_ceceli@hotmail.com

1 Zeki Velidi Togan, "Hârizm", *İA*, V/I, s. 240.

2 Vladimir Barthold, "Hârizmşah", *İA*, V/I, s. 263.

3 C. E. Bosworth, "Khwarazm-shahs", *EI*², IV, s. 1065-1066.

4 Alâeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara, 1998, s. 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 2008, s. 406.

5 Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI, s. 228.

çirdi.[6] Bu ve benzeri davranışlar Sultan Sencer'in 1138'de Atsız üzerine sefer düzenlemesine neden oldu. Her ne kadar Atsız savunma tedbirleri aldı ise de sonuç itibarıyla iki ordu karşı karşıya geldi. Sencer'in ordusunun galip gelmesi ile Atsız kaçmak durumunda kaldı. Ancak Sencer'in ülkesine geri dönmesi ile Hârizmşâh yeniden topraklarını ele geçirdi.[7] Atsız, Sultan Sencer'in Katvan Savaşı'nda Karahıtaylara yenildiğini öğrenince yeniden harekete geçti ve isyan ederek Horasan'ı ele geçirmek üzere yola çıktı. Merv'i aldıktan sonra Hârizm'e geri döndü. Ardından Nîşâbur'u da ele geçiren Atsız'ın bu faaliyetlerini haber alan Sencer, 1143'te yeniden Hârizm seferine çıktı ise de Atsız'ın af dilemesi üzerine sultan kendisini bağışladı.[8] Ancak Atsız'ın Sultan Sencer'e karşı olan faaliyetlerinin devam etmesi üzerine 1147 senesinde Sencer yeniden Hârizm'e gitmek zorunda kaldı.[9] Atsız yine kendisinden özür diledi ve arabulucu gönderdi. Sencer ise onun herkesin önünde bağlılığını gösterdiği takdirde onu affedeceğini söyledi. Her ne kadar Sencer'in istediği şekilde olmasa da sonuç itibarıyla Atsız itaatini bildirdi ve yeniden barış yapıldı.[10] Daha sonra Oğuzların isyan ederek ve Sultan Sencer'i 1153'te esir etmeleri ile birlikte Atsız, Horasan'a indi ve Sencer'in hakkını savunmaya çalıştı. Bu dönemde her ne kadar Horasan'ı ele geçirmek için uğraştı ise de başarılı olamadı. Atsız, Habuşan'da bulunduğu sırada geçirdiği felç sonucunda 30 Temmuz 1156 tarihinde vefat etti.[11] İyi eğitim görmüş bir şahsiyet olan Atsız, sanat ve ilim konularında kendisini iyi yetiştirmişti.[12]

Hârizmşâhlar Devleti'nin kurucusu Atsız'ın ölümünden sonra yerine oğlu İlarslan (1156-1172) geçti. Bu dönemde Dihistan da Hârizmşâhların hâkimiyeti altına girdi.[13] Horasan hâkimi Müeyyed Ayaba üzerinde kurduğu baskı neticesinde kendisini itaat altına aldı. Ayrıca Mâverâünnehir'deki meseleler ile de ilgilenmek durumunda kaldı. Karlukların kendi aralarındaki mücadeleye müdahil olarak 1158'de Mâverâünnehir'e doğru yola çıktı. Burada Karahıtayların da yardım ettiği Karluk hükümdarı Kök-sagun ile karşı karşıya geldi.

---

6 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 347; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 2000, s. 47.

7 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 144; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 251; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, İstanbul, 2013, s. 268-269.

8 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 159-160, 167.

9 Cüveynî, *a.g.e.*, s. 253; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 58.

10 Cüveynî, *a.g.e.*, s. 254; M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, V/I, s. 267; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 277-278.

11 Cüveynî, *a.g.e.*, s. 255-256.

12 Cûzcânî, *Tabakāt-ı Nâsırî*, I, Tahran, 1389hş, s. 299.

13 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 333.

Karşı tarafın barış isteğini kabul eden İlarslan, Hârizm'e geri döndü. Kendisi 19 Mart 1172'de vefat etti.[14]

İlarslan sağlığında küçük oğlu Sultanşah Mahmud'u veliaht olarak ilan etti. Annesi Terken Hatun'un da desteği ile başa geçen Sultanşah'ın saltanatı uzun sürmedi. Ağabeyi Alâeddîn Tekiş (1172-1200) Hârizm'e gelerek 10 Ocak 1173'te devletin başına geçti. Ancak Sultanşah Mahmud tahtı geri almak için mücadele etti ve Tekiş uzun süre bu mesele ile ilgilenmek zorunda kaldı.[15] Alâeddîn Tekiş, Mâverâünnehir üzerine yürüdü ve Buhara'yı ele geçirdi. Yine bu dönemde Kıpçaklar ile mücadele etti.[16] Bu arada Sultanşah Mahmud, Horasan'ı ele geçirdi ve burada hâkimiyet kurmaya çalıştı. Tekiş bölgeye doğru giderek kardeşine karşı bir harekat başlattı. Sonuç itibarıyla Sultanşah 1193 yılında Merv şehrinde hayatını kaybetti.[17] Alâeddîn Tekiş de Horasan bölgesini tamamen hâkimiyeti altına aldı.

Irak Selçuklu Devleti'nin üzerine yürüyen Alâeddîn Tekiş, Rey'i ele geçirdi. Bu sayede Sultan III. Tuğrul ile karşı karşıya geldi. Rey'i geri almak için harekete geçen Tuğrul, Taberek Kalesi'ni kuşattı ve Tekiş'in buradaki vekili Emir Tamgaç'ı öldürdü.[18] Hârizmşâh sultanı bu durum karşısında harekete geçti ve iki taraf arasında Rey civarında yapılan savaşı Sultan Tuğrul kaybetti. Ardından da 24 Mart 1194 tarihinde öldürüldü. Böylelikle Irak-ı Acem bölgesinin büyük bir kısmı, Hârizmşâhların eline geçti ve Irak Selçuklu Devleti'ne son verildi.

Irak Selçuklularının sona ermesinden sonra Hârizmşâhlar ile Halifelik arasındaki münasebetler arttı. Halife en-Nâsır li-dinillâh Tekiş'in ele geçirdiği Irak topraklarından pay istedi ve sultanın bu talebe olumsuz cevap vermesiyle iki tarafın arası açıldı. Halife en-Nâsır'ın Veziri İbn el-Kassâb'ı Tekiş'in üzerine göndermesi üzerine Tekiş de onun üzerine ordu sevk etti ve vezir kaçmak zorunda kaldı. Daha sonra Irak'ta çıkan karışıklığı fırsat bilen halifelik kuvvetlerinin yeniden harekete geçmesi üzerine Tekiş, 1196 yılında tekrar bölgeye geldi ve bu sefer de Vezir Müeyyideddîn komutasındaki halifelik ordusunu yendi. Ömrünün son yıllarında Bâtınîler ile mücadele eden Alâeddîn Tekiş onlara büyük bir darbe vurmak üzere iken hastalandı ve ardından da 3 Temmuz 1200 tarihinde hayatını kaybetti.[19] Kendisi adaleti, cömertliği ve

---

[14] Cüveynî, *a.g.e.*, s. 257-258; Reşideddin Fazlullah Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I, Tahran, 1373Hş, s. 342.

[15] Gülseren Ceceli, "Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

[16] Cüveynî, *a.g.e.*, s. 272-274.

[17] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 596-597; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 266-267.

[18] Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, s. 315.

[19] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 2, 33; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 269, 271-272, 277; Reşîdeddin, s. 350-351, 402-403.

10
MOĞOLLAR ZAMANINDA ORTA ASYA

MUHAMMED BİLAL ÇELİK*

Moğollar ve Çengiz'in Kağanlığı

Çengiz Kağan (Han)'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu pek çok açıdan ilginçlikleri içinde barındırır. 24 milyon km²'lik bir alana yayılarak dünyanın takriben % 16'sına hükmeden bu imparatorluk, Büyük Britanya İmparatorluğu'ndan sonra dünya tarihinin gördüğü en büyük ikinci büyük siyasi yapısıdır.[1] Ancak denizler hariç olmak üzere sadece kara düşünüldüğünde Çengiz Kağan'ın kurduğu bu devlet, dünyanın en büyük imparatorluğu unvanını hak eder.

İmparatorluk merkezi olan bugünkü Moğolistan toprakları, çok uzun bir dönem Türklere ev sahipliği yaptı, Türk tarihinin ilk imparatorlukları bu coğrafya üzerinde kuruldu. Bölgedeki son büyük Türk imparatorluğu Uygur Kağanlığı da Kırgızlar tarafından 840 yılında yıkılıp başkenti Karabalgasun ele geçirilince, Uygur Türkleri büyük oranda bugünkü Doğu Türkistan (Turfan) ve çevresine göç ettiler, yurdun sahipliği ise Kırgızlara kaldı. Ancak Kırgızlar da çok geçmeden bugünkü Moğolistan topraklarından ayrılınca bölgede ciddi bir iktidar boşluğu doğdu ve bu süreç Proto-Moğol olarak kabul edilen Kitan Devleti'nin (Liao Hanedanı, 960-1125) ortaya çıkışına kadar devam etti.

Moğol halkı hakkındaki ilk kayıtlar Çin yıllıklarında MS V. yüzyıldan itibaren görülse de XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren daha net ve ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Buna göre, 1084 yılında Moğollar, Kitan Devleti'ne vergi ödeyen en uzak tebaaydılar. Bu dönemde Moğolistan topraklarında Moğolların yanı sıra başka topluluklar da yaşamaktaydı. Zamanla onların bir kısmı Türk iken Moğollaşmış, bir kısmı da Moğol iken Türkleşmiştir. Bu kabilelerin en önemlileri arasında, batıda Naymanlar, onların doğusunda Kereyitler,

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. bcelik@sakarya.edu.tr

1 "Güneş Batmayan İmparatorluk" unvanıyla anılan Büyük Britanya İmparatorluğu 1920 yılında ulaştığı 35,5 milyon km2 alan ile dünyanın % 24'üne hâkimdi.

biraz kuzeyde Merkitler, onların batısında Oyratlar ve son olarak da Tatarlar sayılabilir.

Böyle parçalı ve kabilelerin birbirleriyle yoğun bir şekilde mücadele ettiği bir dönemde Timuçin'in atası Kabul Han takriben 1150 yılında ilk Moğol Konfederasyonu'nu kursa da 1161'de Kin Devleti'ne yenildi. Böylece Kin Devleti'ne vergi veren bir halk durumuna gelen Moğollar, Kuzey Çin'deki pazarlarda da en çok alınıp satılan köleler oldu.

Böyle bir ortamda dünyaya gelen Timuçin,[2] Borçigin kabilesinin Kıyat boyunun lideri Yesügey Bahadır ile Hoelün Hatun'un beş çocuğundan ilkidir. İsmini babasının öldürdüğü bir Tatar kabile beyinden aldı. Erken döneminde meydana gelen dört gelişme Timuçin'in hem hayatını derinden sarstı, hem de ikbal basamaklarını tırmanmasında önemli etkileri oldu. Bunlardan ilki, daha 1175 yılında (muhtemelen yedi yaşında iken) babasını kaybetmesidir. Babası Tatarlar tarafından zehirlenince kabilesi onu terk etti, Timuçin ve ailesi çok zor günler geçirdi. İkinci olarak üvey kardeşi Behter (Bekter)'i öldürmesi, annesiyle onu karşı karşıya getirse de ailenin reisliği konusunda ona avantaj sağladı. Üçüncü olarak Tayçiutların kendisini kaçırması ve kötü muamelesi, onun hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. Son olarak Kongrat beyi Dey-Seçen'in kızı olan ve 1182'de evlendiği Börte Fuçin'in kaçırılması, onun erken döneminin en önemli gelişmelerindendir. Dolayısıyla bu dönemde Timuçin kendisine yapılanların zulüm ve haksızlıkların intikamını almak için yoğun bir mücadele içerisinde oldu, bunun için de doğru zamanı bekleyip[3] ittifaklara girmekten de çekinmedi. Bu dönemde onun en önemli müttefiki *anda*sı (kan kardeşi) Camuka (Camuha) ile Kereyit (Kerayit) kabilesinin reisi Tuğrul Han oldu. Böylece Merkitler, Naymanlar, Tatarlar ve Tayçiutlar birer birer hâkimiyet altına alındı. Zamanı gelince Camuka gibi müttefiklerini de saf dışı ederek günden güne "liderliğe" doğru mesafe aldı. 1203 yılında Kereyitler yenilgiye uğratıldı, 1205'te de Camuka teslim alındı. Böylece bugünkü Moğolistan topraklarına tamamen hâkim olan Timuçin, 1206 yılında Onon Irmağı kenarında düzenlenen ve kendisine tâbi Türk ve Moğol kabilelerinin katıldığı kurultayda kağan ilan edildi ve "Çengiz" unvanını aldı.

Çengiz'in bozkırda ön plana çıkmasında kendi şahsi kabiliyetinin yanı sıra yönetim stratejisi ve insanlara muamelesinin önemli bir yeri vardır. Bugün "meritokrasi"[4] olarak nitelenen sistemi ciddi manada uyguladı, geleneksel soy ve kan üstünlüğüne ilgi göstermedi. Bunun yanı sıra eline geçeni (ganimeti), savaşta ölenlerin aileleri de dâhil olmak üzere adamları arasında pay etti, bu

[2] Timuçin'in doğum tarihi net bir şekilde bilinmemektedir. Araştırmacılar genel itibarıyla 1155, 1162, 1165 ve 1167 yılları üzerinde dururlar.

[3] Kendi ifadesine göre "ancak aptallar kazanamayacakları bir savaşa girerler."

[4] Liyakat ve tecrübeye dayanan yönetim biçimi.

durum onun prestijini günden güne artırdı. Yine onun başarısında etkin olan hususlardan biri de eski kabile ve boy bağlantılarını ortadan kaldırmasıdır. Hükümranlığı altındaki kabileleri dağıtarak değer verdiği komutanların idaresi altında onları yeniden organize etti. Böylece kabile ve kan bağı önemsizleşti, tek esas unsur kendisine bağlılık/sadakat oldu. Yine pek çok hükümdar gibi o da meşruiyetini ilahî temele dayandırdı, bu konuda ona karizmatik Şaman Teb-Tengri Kököçü destek oldu. Ancak bir süre sonra ruhani yönünün diğer bütün insanlardan daha güçlü olduğunu ve Tanrı ile arasında bir aracıya ihtiyacının olmadığını göstermek için artık kendisine rakip bir konuma gelen Kököçü'yü öldürttü. Başarısının sebepleri arasında gösterilebilecek bir diğer hususu da savaş ve mücadelesini ganimet merkezli değil, kendisine ve halkına yapılan saygısızlıkların ve aşağılamaların bir intikamı olarak yürüttü, bu yaklaşım büyük destek elde etmesine imkân tanıdı.

Kağan seçildikten sonra Çengiz yeni hedef olarak tebaasına Moğolistan topraklarının dışını gösterdi, bu çerçevede ilk hedef her bozkır hükümdarının hayali olan Çin oldu. 1209 yılında Tangut Krallığı fethedildi, böylece Moğollar tarafından ilk kez yerleşik bir topluluk itaat altına alındı. 1211 yılında ise Mançurya kökenli yarı göçebe Cürcen kabilelerinin kurduğu Kin İmparatorluğu (1125-1234) istila edildi. 1215 yılında başkent Pekin ele geçirilse de, imparatorluğun tamamen kontrolü ancak 1234 yılında gerçekleştirilebildi.

Çengiz'e tâbiiyet bildirme sadece fetih yoluyla olmadı, onun başarılarına duyulan saygı da bir çeşit "gönüllü katılımlar"ı (*il-irgen*) ortaya çıkardı. Bu çerçevede Turfan Uygurları ile Karluk Türkleri 1206-1209 yılları arasında kağana bağlılık bildirdiler. Çengiz Kağan da Uygur idikutuna kızını vererek onu kendisine damat yaptı ve "beşinci oğul" ilan etti.

Kin İmparatorluğu'nun yenilgiye uğratılması Kitanları onların boyunduruğundan kurtardı, bunun karşılığında da Kitanlar yeni efendilerinin askerlerine kuşatma muharebesi ve modern silahlar konusunda eğitim verdi. Bunun en önemli faydası Hârizmşâhlar seferinde görülecektir.

Çengiz Kağan Çin'de kontrolü sağlayınca yönünü batıya, Türkistan'a (Hârizmşâhlar) çevirdi. Moğol kaynakları incelendiğinde onun Türkistan'a bakışı veya ondan beklentisi "işgal", "sömürme", "yağma" veya "açgözlülük" olarak nitelendirilemez. Daha çok söylenebilecek şey bir tüccarın zihniyet yapısıdır. Bundan kastedilen Türkistan ile ticareti devam ettirmek ve geliştirmek, böylece kültürlerarası iletişimi de güçlendirmekti. Böylelikle güçlü bir ticari ortaklık iki tarafa da savaşmaktan daha fazla çıkar temin edecekti.

Çengiz Kağan'ın Türkistan'a yayılma siyaseti 1209'da başladı. Kendisinden kaçan düşman kabileleri takip ve cezalandırma amaçlı olarak Çengiz batıya ordular sevk etti. Hatta bu seferlerden birinde Cebe (ö. 1223) ve Subedey (1176-1248) komutasındaki Moğol ordusu Hârizmşâhlar Devleti'nin hüküm-

11
ALTIN ORDA DEVLETİ

İLYAS KEMALOĞLU*

Devletin Kuruluşu, Adı ve Nüfusu

1155 yılında doğan Timuçin'in Moğol kabilelerini kendi etrafında birleştirmek amacıyla gerçekleştirdiği askerî seferler, 1206'da Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla sonuçlandı. Bu tarihte Çengiz Han unvanını alan Timuçin ve oğullarının faaliyetleri çok geçmeden komşu bölgelere de yayıldı. Moğol kabilelerinden sonra başta Kırgızlarla Uygurlar, daha sonra ise Hârizmşâh Devleti'nin toprakları yeni kurulan bu imparatorluk içerisinde yer aldı. İmparatorluğun sınırları çok kısa sürede o kadar geniş bir coğrafyaya ulaştı ki, Çengiz Han ölmeden (1227) ele geçirilen toprakları Moğol geleneklerine uygun olarak kendi oğulları arasında paylaştırdı. Bu husus, zamanla her geçen yıl sınırlarını genişletmeye devam eden Büyük Moğol İmparatorluğu topraklarında başta Cuci ve Çağatay uluslarının, ardından da Hülagü ve Yüan uluslarının ortaya çıkmasına neden oldu.

Altın Orda Devleti'nin kuruluşunu da bu çerçevede ele almak gerekmektedir. Nitekim Çengiz Han, en büyük oğlu Cuci (ö. 1227)'ye Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan başlayarak İdil-Ural bölgesini verdi, buna ilâveten kendisine batıda "Moğol atlarının basabileceği her yer"i fethetme hakkı da tanındı.[1] Böylece Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan bu coğrafyada Cuci Ulusu'nun temelleri atıldı. Cuci Ulusu'nun resmî olarak kuruluşu ve kesin sınırların belirlenmesi, Cuci Han'ın oğlu Batu (1227-1255) döneminde gerçekleşti. Onun başkanlığında yapılan II. Kıpçak Seferi sonucunda Deşt-i Kıpçak'ın tamamı, 1236'da İdil Bulgar Devleti ele geçirildi, 1237-1238 yıllarında Rus knezlikleri hâkimiyet altına alındı. Daha sonraki tarihlerde bugünkü Polonya, Çekoslovakya, Ma-

* Prof. Dr., MSGSÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ilyaskamal78@mail.ru

1 Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, çev. M. Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 96.

caristan, Sırbistan ve Bulgaristan topraklarına sefer yapıldı.[2] Bununla birlikte 1242 yılında Batu Han sefere son vermek zorunda kaldı. Bunun en önemli sebebi, başkent Karakurum'da Ögedey Kağan'ın vefat etmesiydi. Netice itibarıyla bu seferin sonucunda Deşt-i Kıpçak, Hârizm, Kuzey Kafkasya, Kırım ve İdil Bulgar Devleti'nin topraklarında Altın Orda Devleti kuruldu. Yine bu sefer sonucunda Rus knezlikleri hâkimiyet altına alındı, Balkanlar'da Altın Orda hâkimiyetinin temelleri atıldı, tüm Avrupa yeni bir tehdit ile karşı karşıya kaldı.

Bu devlet, tarih boyunca birçok isimle adlandırıldı. Özellikle Doğu kaynaklarında "Cuci Ulusu" tabiri kullanılırken, devletin asıl nüfusunu Kıpçaklar oluşturduğundan dolayı Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) da deniliyordu. Arap ve Fars kaynaklarında devlet, hüküm süren hanın ya da coğrafî bölgenin adı ile zikredilmektedir: "Tatarların Büyük Hanı Berke'nin Ülkesi", "Kuzey Ülkelerin Hanı Özbek'in Ülkesi", "Deşt-i Kıpçak Hanı Tokta'nın Ülkesi", "Batu Ulusu", "Berke Ulusu."[3] Rus kroniklerinde "Knez, Çar Sartak'ın yanına gitti"[4] ve "Knez, Tatarlara gitti"[5] şeklinde cümlelere rastlamak mümkündür. 1290'larda ise "orda" adı ortaya çıktı.[6] "Orda" ya da "ordu" kelimesi Türk ve Moğol dillerinde "otağ", "yurt", "han yurdu", "saray yurdu" anlamında kullanılıyordu.

"Altın Orda" tabiri ilk defa 1564 yılı civarında yazılmış olan Kazan Kroniği'nde yer aldı.[7] Bu tabirin ortaya çıkması, altın ve kıymetli kumaşlarla süslü olan hanın karargâhıyla ilgilidir. XIV. yüzyıl seyyahı İbn Battuta, hanın karargâhını şöyle tasvir etmektedir:

> "Özbek Han, süslenmiş olağanüstü bir "altın otağ"da oturur. Otağ, altın yapraklarla kaplı ağaç çubuklarından yapılmıştır. Ortasında ayakları gümüş, üstü değerli taşlarla süslü bir taht mevcuttu."[8]

---

2 Batu Han'ın seferleri için bkz. İ. Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, 2. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015, s. 68-71.

3 V. Yegorov, *Zolotaya Orda: Mifı i Realnosti*, Moskva: İzdatelstvo Znanie, 1990, s. 16; İ. Kamalov, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 141 (2002), s. 116.

4 *PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy*, yay. A. İ. Tsepkov, Ryazan: İzdatelstvo Aleksandriya, 2000, s. 116.

5 *PSRL, XII, Lavrentyevskaya Letopisy*, yay. A. İ. Tsepkov, Ryazan: İzdatelstvo Aleksandriya, 2001, s. 447.

6 *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, yay. A. İ. Tsepkov, Ryazan: İzdatelstvo Aleksandriya, 1998, s. 238.

7 *Kazanskaya İstoriya*, yay. G. N. Moiseeva, Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954, s. 45.

8 "İz Podarka Nablüdatelyam po Çasti Dikovin Stran i Çudes Puteşestviy İbn Battutı", *Stanovlenie i Rastsvet Zolotoy Ordı. İstoçniki po İstorii Ulusa Cuçi (1266-1359)*, Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2011, s. 160.

Altın Orda Devleti, Türk İslam Devleti olarak kabul edilmektedir. Devletin başında bulunan hanlar, Çengiz soyundan gelse de devletin kuruluş sürecinde bölgeye gelen Moğolların sayısı fazla olmadığı gibi, çok geçmeden bunlar kalabalık Kıpçak, İdil Bulgarları ve Türk kökenli diğer Türk boyları içerisinde asimile oldular. Arap tarihçisi el-Ömerî bu durumu şöyle anlatmaktadır:

> "Bu devlet (Altın Orda) eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lâkin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tâbi oldular. Sonra (Tatarlar) onlarla (Kıpçaklarla) karışarak akraba oldular. Toprak, onların (Tatarların) tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamen Kıpçaklaştılar."[9]

El-Ömerî'nin Tatarlardan kastettiği, Moğol kabilesidir. Bununla birlikte Altın Orda'nın İdil-Ural ve Kırım'daki Türk ahâlisi de daha sonraki tarihlerde Tatar olarak adlandırılacaktır. Bunların dışında ülkede çeşitli Fin-Ugor (Mordva, Udmurt, Çirmiş) ve Kuzey Kafkasya (Alanlar, Çerkezler) kavimleri de yaşıyordu.

Altın Orda Devleti'nin Siyasi Tarihi

Batu Han'ın ölümünden (1255) sonra oğlu Sartak ve Ulakçi'nin kısa süren hâkimiyetlerinin ardından, 1256 yılında, Batu'nun kardeşi Berke çıktı. Berke daha hâkimiyetinin ilk yıllarında kardeş ulus olan İlhanlılarla karşı karşıya kaldı. Berke tahta çıkmadan önce bazı emirler birleşip İlhanlı hükümdarı Hülagü Han'a "kılıçsız kın ve yakasız gömlek" göndererek Batu Han'ın tahtının boş kaldığını bildirdi.[10] İki ulusu karşı karşıya getiren diğer sebepler arasında iki kardeş ülkenin sınırlarının kuruluş aşamalarında kesin belli olmaması, tarafların coğrafî, stratejik ve ekonomik önem arz eden Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını paylaşamamaları, Memlük Devleti'nin Altın Orda hanlarını düşmanları İlhanlılara karşı devamlı kışkırtmaları gibi faktörler yer almıştır.

1262'de Kür Irmağı'nın kuzeyinde yaşanan savaşta Hülagü Han Berke'yi mağlup ederken, 13 Ocak 1263'te Derbent Savaşı olarak bilinen savaşta bu sefer Berke, Hülagü'yü bozguna uğrattı. Hülagü'nün ölümünden (8 Şubat 1265) sonra Berke, İlhanlı Abaka ile de mücadele etti. İki ordu arasında Kür Irmağı'nın kollarından Aksu civarında (Temmuz-Ağustos 1265) cereyan eden şiddetli savaştan kesin bir netice alınamadı. Muharebeden sonra her iki taraf da 14 gün ırmak boyunda beklediler ve sonunda Altın Orda ordusu geri dön-

[9] el-Ömerî, "Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliku'l-Emsâr", W. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* I, çev. İ. H. İzmirli, İstanbul: Maarif Vekaleti Yayınları, 1941, s. 373.

[10] Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, yay. haz. İ. Kemaloğlu, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 40.

12
ALTIN ORDA'NIN MİRASÇILARI: TÜRK-TATAR HANLIKLARI

SERKAN ACAR*

Giriş

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak muazzam genişlikteki bir coğrafyada tesis edilen Moğol hâkimiyetinin medenî dünyada yalnızca tamiri imkânsız bir şuur kaybına yol açtığı ve medeniyeti başlangıç noktasına geri götürdüğü yönündeki sathî görüş bugün değerini yitirmiştir. Esasen dünyanın kasıp kavrulduğu ve hatta talan edildiği devirlerde dahi, kısmen de olsa, bazı mühim gelişmelerin vücuda geldiği yapılan ilmî tetkiklerle anlaşılmıştır. Moğol istilasından zarar gören bazı kavimlerin, müstevlileri kötülemek amacıyla tuttukları kayıtlarla alâkalı bu olumsuz temayülü devam ettirmenin çağdaş ve nesnel tarih yazımıyla bağdaşmadığı açıktır. Nitekim Moğolların Avrasya'nın bir ucundan diğer ucuna temas ve irtibatın kurulması bâbında inkârı mümkün olmayan muayyen bir katkı sağladıkları ve terakkiye imkân tanıdıkları her türlü şüpheden arîdir.

Bu tarihî hakikat, özellikle XIII. yüzyıldan sonra Türk-Moğol töresinin, askerî geleneklerinin ve yönetim aygıtlarının zorla kabul ettirildiği hüküm ve şartlar altında, Çin'den Akdeniz Dünyası'na insan ve emtia akışının tanzim edildiği bir çağda daha da belirgin hâle gelmiştir. Hâl böyle olunca, dünya maziye nispetle daha açık bir kisveye bürünmüş, uzak diyarlar ulaşılabilir kılınmış ve seyahatler ile kültür mübadelesinin bir neticesi olarak bilgi birikiminde patlama yaşanmıştır. Ticaretin gelişip olgunlaşması için merkezî bir rol üstlenen Moğollar, Avrupa ile Asya'nın birbirine hiç olmadığı kadar yakınlaşmasını sağlamış, fakat bir süre sonra kurulan ticaret ağı değişmiş ve tesis edilen ilişkiler geleceğe miras bırakılamadığından mevcudiyetlerini gelişigüzel bir surette devam ettirmişlerdir. Kısacası, XIII. ve XIV. yüzyıllarda

* Doç.Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. serkan.acar@ege.edu.tr

kültürlerarası mübadele hacminin yükselmesi, Moğolların faaliyetleri neticesinde biçimlenmiştir.

Moğol İmparatorluğu'na ait topraklar Çengiz Han'ın ölümünden sonra "ülüş sistemi" mucibince ardılları arasında paylaşıldı ve 1227-1260 yılları arasında birinci kuşak halef devletler diyebileceğimiz siyasi teşekküller (Kubilay Hanlığı, Çağatay Hanlığı, Altın Orda ve İlhanlılar) ortaya çıktı. Zikredilen bu Moğol soylu devletler, hüküm sürdükleri bölgelerdeki kültürel katmanların, etnik çeşitliliğin, dinî inançların, siyasi-bürokratik geleneklerin, iktisadi üretim tarzlarının ve müteferrik âmillerin tesiriyle adeta başkalaşıma uğradı ve buna bağlı olarak istikballeri de farklı suretlerde şekillendi.

Çin ve İran'daki Moğollara kıyasla kültürel derinliği bakımından daha bakir bir coğrafyaya hâkim olan Altın Orda 1241-1502 yılları arasında hüküm sürmüş ve Doğu Avrupa ile Deşt-i Kıpçak tarihini siyasi, idari ve iktisadi açıdan etkileyerek özellikle Rusya üzerinde izleri silinemeyecek derin tesirler bırakmıştır. Kuruluşundan kısa bir süre sonra, Berke Han devrinde (1257-1266) İslam dininin kabulüyle birlikte Türk-Moğol yönetim tarzının yanı sıra tedricen Orta Doğu idare usûllerini de benimseyen bu devlet sadece Karadeniz'in kuzeyinde değil, Kafkasya, İran ve Mısır gibi yerlerde de bir dereceye kadar etkili olmuştur.

Moğol İmparatorluğu'nun diğer halefleriyle mukayese edildiğinde daha uzun yaşayan Altın Orda, XIV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren üstünlüğünü Ruslara kaptırmaya başlamış ve XV. yüzyılın ortalarına doğru tamamen parçalanmıştır. Muhtelif nedenleri bulunan bu siyasi çözülme neticesinde Altın Orda'nın tarihî coğrafyasında, ikinci kuşak halef devletler olarak nitelendirilen ve Türk-Tatar hanlıkları adıyla anılan; Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Kâsım Hanlığı, Sibir Hanlığı ve Astarhan Hanlığı gibi siyasi teşekküller peyda olmuştur. Moskova Knezliği ve Lehistan-Litvanya Krallığı'nın yanı sıra 1475 yılından sonra Osmanlı Devleti'nin de dâhil olduğu Altın Orda mirasının paylaşım süreci ismini zikrettiğimiz Türk-Tatar hanlıkları arasında birtakım siyasi kamplaşmalara ve zorlu hâkimiyet mücadelelerine sebebiyet vermiştir ki, Kırım Hanlığı hariç bunların her birine aşağıda temas edeceğiz.

Kazan Hanlığı (1437-1552)

Bugünkü Tataristan topraklarında kurulan Kazan Hanlığı adını idare merkezi olan Kazan şehrinden almıştır. Asya kıtası ile Kuzeydoğu Avrupa'yı birbirine bağlayan önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan hanlığın kim tarafından ne zaman kurulduğu meselesi XIX. yüzyıldan itibaren akademik mahfillerde önemli tartışmalara sebebiyet vermiştir. Konuyu de-

rinlemesine inceleyen muhtelif milletlere mensup âlimlerin pek çoğu Kazan Hanlığı'nın 1437 yılının sonunda Uluğ Muhammed Han (1437-1445) tarafından kurulduğunu kabul etmişse de, Altın Orda'dan kopan bu Türk-Tatar Devleti'nin esasen 1445 yılında tebarüz edip şekillendiğini savunanlar da mevcuttur. Bir kısmı ilmî olmaktan ziyade siyasi kaygılar neticesinde öne sürülen bu mülahazalar çerçevesinde konuyu değerlendirecek olursak; pek çok siyasi teşekkül gibi Kazan Hanlığı'nın kuruluş sürecinin de kesin bir tarihle izah edilemeyeceği söyleyebiliriz. Hâl böyle iken, hanlığın teessüsünü Uluğ Muhammed'in Altın Orda hanı iken azledilmesi ile başlayıp 1445 yılına kadar devam eden bir süreç olarak kabul etmek hem daha gerçekçi hem de daha ilmî olacaktır. Bununla birlikte, gerek 1437 gerekse 1445 tarihleri Moskova askerî birlikleri ile karşı karşıya gelindiği için önemlidir. Dolayısıyla zikredilen tarihler arasındaki 8 yıllık dönem Moskova-Kazan ilişkilerinin fiilî ve resmî başlangıç safhası olarak kabul edilmelidir.

Kazan Hanlığı'nın kuruluş merhalesinde, 1439 yılından sonra, Ruslar ile Türk-Tatarlar arasında kısa süreli bir barış süreci yaşandı ve taraflar arasında mütecaviz hareketler görülmedi. Zira Moskova idaresi dikkatini 4 yıl boyunca batı ve güney sınırlarına odakladı. Nihayet 1445 yılı yazında, Moskova Knezliği ile savaşa tutuşan Uluğ Muhammed Han sayıca üstün olmalarına rağmen Ruslara galebe çaldı. Moskova'nın bu hezimeti, Ruslar arasında büyük şaşkınlığa neden oldu ve bu utanç verici durum daha sonra korkuya dönüştü. Felaket haberi Türk-Tatarların gönderdiği bir ulak ve savaştan sağ kurtulanların Moskova'ya dönmesi ile çabucak yayıldı. Bütün bunlar yetmezmiş gibi 14 Temmuz 1445 gecesi, Moskova şehri gizemli bir şekilde yakıldı. Bu büyük yangından sonra şehir tamamen harap oldu ve içerisinde devlet ileri gelenlerinin de bulunduğu pek çok kişi savunmasız kalan şehri terk etmeye başladı. Savaştan galip ayrılan Türk-Tatarlar, üç gün boyunca bölgeyi yağmalayıp ele geçirdikleri ganimetleri yüklendiler. Daha sonra da Nijniy Novgorod'a doğru yola koyuldular.

Uluğ Muhammed Han ele geçirilen esirlerin sayısını öğrenmek istediğinde büyük knezin de tutsak edildiğinin farkına vardı. En nihayetinde Rus knezine bütün isteklerini kabul ettirdi ve yapılan antlaşmaya göre; 1- II. Vasiliy kurtuluş akçası olarak 200.000 ruble ödemeyi kabul etti. 2- Rus şehirlerine vergi toplamak üzere Kazanlı memurların gönderilmesi hususunda mutabakat sağlandı. 3- Birtakım Türk-Tatar aristokratına bazı Rus şehirlerinin gelir kaynaklarından hisse verilmesi kabul edildi. 4- Uluğ Muhammed Han'ın talebi üzerine, Oka Irmağı kıyısında bulunan, stratejik öneme sahip Meşerskiy Gorodok şehri, hanın oğlu Kâsım'a yurt olarak bırakıldı. Böylece Moskova'nın yanı başında Kâsım Hanlığı adıyla bilinen yeni bir Türk-Tatar devleti daha kurulmuş oldu.

13
KIRIM HANLIĞI

ALPER BAŞER*

Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesine Girişi

Çengiz Han'ın torunu Batu tarafından kurulan Altın Orda Devleti, Çengizli soyundan farklı sultanların etrafında kümelenen kabile liderlerinin siyasi mücadeleleri neticesinde gittikçe zayıfladı, Timur'un Toktamış'a karşı gerçekleştirdiği seferler de bu sürecin etkilerini şiddetlendirdi. Edigey Mirza, kuvvetli liderliği ile Altın Orda'nın siyasi birliğini muhafazaya çalışsa da onun 1419'daki ölümünden sonra Altın Orda bitmek bilmeyen iç mücadelelerin neticesinde parçalandı. Bu süreçte ortaya çıkan başlıca politik merkezler ise Kazan, Astarhan, Kâsım Hanlığı, Nogay Ordası ve Kırım Hanlığı oldu. Altın Orda'nın son hanları diyebileceğimiz Seyyid Ahmed Han ve Şeyh Ahmed Han ise İdil Nehri kenarındaki başkent Saray'dan bu parçalanma sürecine karşı mücadele ettiler, fakat Altın Orda Devleti'nin 1502 yılında yıkılmasına engel olamadılar.[1]

Altın Orda'nın yıkılış sürecinde Kırım yarımadası, coğrafi konumunun yanı sıra Karadeniz ticaretinin en önemli noktalarından biri olması nedeniyle taht müddeilerinin merkezlerinden biri hâline geldi. Kırım Hanlığı'nın kurucusu Hacı Giray'ın dedesi Taş Timur da Toktamış Han'ın adına Kırım'da yönetici olarak bulundu, hatta kendi adına para bastırdı. Taş Timur'ın hâkimiyeti kısa sürdü. 1395 yılında Toktamış Han'ın Terek'teki yenilgisinden sonra Özü'nün sağ yakasına kaçtı, çocukları ise Litvanya'ya sığındılar.[2] Taş Timur'un oğullarından Devlet Berdi 1420'li yıllarda Kırım'a hâkim oldu,

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. baseralperhidayet@gmail.com

1 A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Ankara: TTK, 2000, s. 109-219; Istvan Vasary, "Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele," çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s. XXIX/1 (2014), s. 327-340.

2 V. P. Guleviç, *Ot Ordınskogo Ulusa K Hanstvu Gireev: Krım v 1399-502 gg.*, Kazan: Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yayınları, 2018, s. 79.

kendi adına para bastırdı, fakat Uluğ Muhammed Han'a karşı mücadelesinde başarısız olarak bir kez daha Litvanya Büyük Dukası'na sığınmak zorunda kaldı.[3] Litvanya desteği ile Hacı Giray 1433-1434 yılında ilk defa Kırım'a egemen olmuşsa da burada tutunamadı. Kırım'ın kroniklerine göre Seyyid Ahmed Han, Hacı Giray'ın Kırım'daki hâkimiyetini tehlikeli bularak harekete geçen Hacı Giray ve kardeşi, yerel kaynaklara göre bozkırdaki Tatar kabileleri içerisine, yabancı kaynaklara göre ise Litvanya'ya kaçıp saklandılar.[4] Hacı Giray'ın Litvanya-Lehistan Kralı IV. Kazimir'in yanında bulunduğu sırada Kırım yarımadasındaki gerçek gücü temsil eden Şirin ve Barın kabilelerinin temsilcileri gelerek Hacı Giray'ı Kırım'a han yapmak için talep ettiler. IV. Kazimir'in izni ve desteği alındıktan sonra Hacı Giray, Kırım'a geldi, böylece hanlık da kuruldu. Bunun en önemli delili ise Kırım'a döndükten sonra 1441/1442 yılında kendi adına bastırdığı para ile Ceneviz kaynaklarının verdikleri bilgilerdir.[5] Böylelikle 1441/1442 yılı itibarıyla Kırım Hanlığı'nın kurulduğunu kabul edebiliriz.

1441/1442'den 1466 yılına kadar Kırım Hanlığı'nı yöneten I. Hacı Giray'ın temel mücadelesi Seyyid Ahmed Han ve Cenevizliler ile oldu. Bu mücadele sırasında Litvanya Büyük Dukası IV. Kazimir (1447-1492) genel olarak I. Hacı Giray'ı destekledi. 1452 yılında Seyyid Ahmed Han, Litvanya Büyük Dukalığına büyük bir akın gerçekleştirdi, fakat dönüş yolunda I. Hacı Giray Han tarafından yenilgiye uğratıldı. I. Hacı Giray Han, Seyyid Ahmed Han'ın takipçilerinden bir bölümünü Kırım'a yerleştirerek himayesi altına aldı. Bu zafere rağmen Hacı Giray, İdil boyuna ilerleyerek Büyük Orda'yı kontrol çabası içine girmedi. Seyyid Ahmed Han'ı yenilgiye uğrattıktan sonra yüzünü Cenevizlilere çevirdi.[6] Aynı yıllarda İstanbul'u fetheden II. Mehmed de Karadeniz'i tamamen Osmanlı kontrolü altına sokmak için harekete geçti. Bu iki devletin ortak çıkarları Kefe'nin 1454 yılında denizden Osmanlı kuvvetleri, karadan ise Kırım kuvvetleri tarafından kuşatılması ile neticelendi. Cenevizliler bu kuşatmadan Osmanlılara ve Kırım Hanı'na yıllık bir vergi ödemeyi taahhüt ederek kurtuldular. Cenevizliler kuşatmadan kurtulduktan sonra, I. Hacı Giray Han'ın oğlu Haydar'ı babasına karşı ayaklandırdılar, verdikleri destekle onun kısa bir dönem hanlığı ele geçirmesini sağladılar.

---

3 Ahmet Mutlu, "Hacı Giray", *DİA*, XIV, s. 474-475; Guleviç, *a.g.e*, s. 163-168.

4 Abdulgaffar Kırımî, *Umdet ul Ahbar*, haz. Derya Derin Paşaoğlu, Kazan: Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yayınları, 2014, s. 112-113; Yavuz Söylemez, "Es-Seb'ü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme)," Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016, s. 101-103; Guleviç, *a.g.e.*, s. 190, 193.

5 Guleviç, *a.g.e,* s. 193-194; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989, s. 10-11.

6 Oleksa Gayvaronskiy, *Poveliteli Dvuh Materikov*, I, Bahçesaray: Maysternya Kniga, s. 26-30.

Hanlık tahtını kısa bir süre sonra yeniden ele geçiren I. Hacı Giray bundan sonra Cenevizliler ile çatışmamaya özen gösterdi.[7]

I. Hacı Giray'ın 1466 yılındaki ölümünden sonra Kırım Hanlığı'nda Mengli Giray ile Nur Devlet arasında şiddetli bir iç savaş patlak verdi. Hanlığın Şirin, Barın gibi kabilelere dayanan konfederatif yapısı hanlıkta çok çabuk iç çatışmalara sebebiyet vermenin yanı sıra çatışmaların uzun süreli olmasına da neden oluyordu. Kefe merkezli Cenevizlilerin müdahalesi hanlıktaki istikrarı bozan diğer bir unsurdu. 1467 yılında Nur Devlet hanlıkta kontrolü ele geçirmesine rağmen onun hâkimiyeti uzun süreli olmadı. 1469'da Mengli Giray Ceneviz ve Şirin kabilesinin desteği ile iktidarı ele geçirdi ve 1475 yılına kadar başta kaldı.[8] Hanlığı çöküşe götürebilecek bu süreci durdurmak isteyen Şirin kabilesinin önde gelenlerinden Eminek Mirza II. Mehmed'e müracaat ederek Cenevizlilere karşı harekete geçmesini istedi. Karadeniz'i tamamen Osmanlı kontrolü altında bir iç denize dönüştürmek isteyen II. Mehmed ünlü komutanı Gedik Ahmed Paşa'yı güçlü bir donanma ile Kırım'a gönderdi. 1 Haziran 1475'te kuşatılan Kefe birkaç gün içerisinde ele geçirildi. Kefe'nin fethini müteakiben Kerç, Suğdak, Balaklava, Mangup, İnkirman, Azak ve Taman kaleleri de zaptedildi. Fetihten sonra Osmanlılar tarafından Kırım Hanlığı'nın başına Mengli Giray getirildi. Hanlık bu askerî operasyonla Osmanlı vassalı bir devlete dönüştürülürken Venedik ve Cenevizlilerden ele geçirilen bölgeler doğrudan Osmanlı kontrolünde kaldı. Kırım hanları ise Kırım yarımadasının bozkır kısmını, Or Kapısı'ndan İdil'e uzanan bölgeleri, Azak ve Taman çevresinde temel olarak yarı göçebe kabilelerin bulunduğu alanı idare etmeye devam ettiler. I. Mengli Giray Han'ın 1476 yılında Seyyid Ahmed Han tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra ancak Osmanlı desteği ile iktidarını sürdürebilmesi, hanlığın Osmanlı'ya olan tâbiiyetini güçlendiren diğer bir olay oldu. Bu olaydan kısa bir süre sonra tahttan indirilen I. Mengli Giray 1478 yılında Osmanlı Devleti ile yerel aristokrasinin lideri Eminek Mirza'nın işbirliği sonucunda tekrar başa getirildi ve 1514 yılındaki ölümüne kadar hanlığı yönetti. Mengli Giray'ın II. Bayezid'in Kili ve Akkirman seferlerine iştirakı ile başlayan askerî işbirliği hanlığın yıkılmasına kadar devam etti.[9]

---

7 Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi", *Belleten*, VIII/30 (Nisan 1944), s. 191-199.

8 Dariusz Kolodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania, International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century) A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden-Boston: Brill Publications, 2011, s. 16-21; Guleviç, *a.g.e,*, s. 241-284.

9 Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013, s. 634-639.

15
İRAN TÜRKLERİ

GÜLAY KARADAĞ ÇINAR*

Giriş

Türkistan ve Anadolu coğrafyasını birleştiren İran, göçler sırasında Türklerin ata yurtları Türkistan'dan Anadolu'ya geçiş güzergâhını oluşturdu. Bu sayede Anadolu bir Türk yurdu olmadan evvel İran coğrafyası Türk nüfusla tanıştı hatta Türkleşti. Üstelik Anadolu'nun Türkleşmesine önemli katkılar sağladı.

Altaylar ve Tanrı Dağları arasındaki yurtlarından ayrılıp batıya göç eden Türkmen topluluğunun Oğuzlar grubu Sırderya'nın kuzeyinde Kara-Tav ve Ulu-Tav bölgesi ile güneyinde Gürgan ve Esterabad civarında yaşadılar. Bunların bir kısmı hayvan besiciliği yaptı ve siyasi otoriteyle herhangi bir mücadeleye girişmediler. Bir kısmı ise siyasi faaliyetlerde bulunup Horasan üzerinden İran ve Anadolu içlerine yayıldılar.

Siyasi güç olmak isteyen Türkler, İran coğrafyasını da içine alan bölgede önce Büyük Selçuklu Devleti'ni kurdular. Daha sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlular adıyla birbirine çağdaş ve rakip iki büyük Türk devleti olarak bölgede hâkimiyet sürdüler. Karakoyunlu Devleti'nin Akkoyunlu hükûmetince mağlup edilmesiyle yola tek başına devam eden Akkoyunlular uzun süre İran'daki Türklerin sığındığı tek kapı oldu. Bu durum Erdebil merkezli Safevî tarikatının güçlenmesi ve bu tarikatın Şeyh Cüneyd ile birlikte siyasi ve askerî bir format kazanmasıyla değişiklik gösterdi.

İlhanlılar

Çengiz Han'ın torunu Hülagü, Moğolların Büyük Hanı Mönge'nin emri üzere 1256 yılında İran ve Irak'ı ele geçirdi ve İlhanlı Devleti'ni kurdu. 1258

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. gkaradag80@gmail.com

yılında Bağdat'ı ele geçirip Abbasî Hilâfeti'ne son verdi. Akabinde Anadolu'ya yönelerek 1243'ten itibaren Moğol tesirinde olan bölgeyi kontrol altına aldı. Bunlara ilaveten Azerbaycan ve Suriye de İlhanlıların oldu.

1260 yılında büyük bir felaket yaşandı. İlhan Hülagü, Mönge'nin ölümü üzerine Karakurum'a gittiğinde Memlüklerin saldırısına uğradı. Ayn Calut denilen bu savaşta İlhanlılar Memlüklere yenildi. Böylece İlhanlıların hâkimiyetindeki Filistin, Suriye ve Irak kaybedildi, Anadolu'da Selçuklu Sultanlığı, Kuzey Kafkasya'da da Küçük Ermenistan Krallığı, Hülagü'ye tâbi olarak varlık gösterdi. 1265 yılında Hülagü ölünce kurultay kararıyla büyük oğlu Abaka tahta çıktı. Ancak onun resmen ilhan unvanını kullanması Mönge'den sonra Büyük Han olan Kubilay'ın onayıyla mümkün oldu. Beklenilen görevlendirme Hülagü'nün ölümünün beşinci yılında geldi, bu süre zarfında Memlükler tüm Moğol birliklerini Suriye'nin dışına sürdükleri gibi İlhanlı Devleti'nin Orta Doğu'da yayılmasının da önüne geçtiler.

İlhanlılar pagan, yani putperest, inançlarını sürdürdükleri 30 yıl boyunca Çin'deki Büyük Han Kubilay ile yakın ilişkiler içindeydiler. Esasında Büyük Han'ın ilhan olarak seçilen ve göreve başlayan Abaka ile de gerçekte hiçbir sorunu yoktu. Kubilay Han'ın veraset ile ilgili yasal düzenlemelerin tamamlanması için bir süre beklediği, akabinde yeni ilhanın yöneticiliğini tasdik ettiği tahmin edilmektedir. Ayrıca bu süre zarfında Abaka'nın Kubilay Han'a sadakati de test edilmiş olmalıdır. Netice itibarıyla İlhanlılar, Kubilay'ın taht değişikliğini onaylamasına kadar taç giyme törenini erteledi, beklenilen izin çıktığında da Abaka resmen "ilhan" unvanını kullanmaya başladı.

Hülagü Hanedanlığı Büyük Han'a tâbi bir ülke konumundaydı. Kubilay Han İran'a daimî bir görevli atadı ve İlhanlı üzerindeki kontrolünü sıkı tuttu. Kubilay Han'ı bu kadar güçlü kılan, daha önce hiç kimseye nasip olmayan Çin zaferiydi. Burayı fethetmiş birisi olarak Büyük Han Kubilay'ın saygınlığı onun 1294 yılında ölümüne kadar sürdü, Çin ve İran ülkeleri arasındaki her yerde etkisini hissettirdi.

İlhanlılar hem 1260'taki krizden sonra hızlı toparlanamamaları, hem de mücadele hâlinde bulundukları diğer komşuları yüzünden güçlü bir müttefikin desteğine ihtiyaç duydular. Mısır ve Suriye'de varlık gösteren Memlükler ile yaşanan hasımlık, İlhanlı dış politikasının temelini oluşturdu. Bu düşmanca tutum, İlhanlı ordularının Suriye'yi birçok kez istila etmesine yol açtı. İlhanlıların amacı, 1260 yılındaki başarısızlıktan sonra Suriye'yi tekrardan hanedanlık sınırlarına dâhil etmekti. Bu amaca dayanak teşkil eden hususlar ise yeni topraklar elde etmek ve düşman Memlükleri cezalandırmaktı. Ayrıca İlhanlı halkına yeni otlaklar kazandırmak suretiyle ekonomik gücü artırmak ve halkın refahını sağlamaktı. Bu politika sayesinde İlhanlı yönetici sınıf ve halk arasındaki hizipleşmelerin de önüne geçildi. Gerçekleştirilen saldırılar-

dan sadece bir kısmında İlhanlılar başarıya ulaştı, çoğunlukla zafer Memlüklerin oldu. Bu seferlerin en kârlı yanı ise savaşın Suriye'de, yani Memlük topraklarında cereyan etmesi ve seferler esnasında İlhanlı ordularının yağmalarla elde ettiği kazançtı.

Mısır merkezli Memlükler için tek dış düşman İlhanlılardı. Lakin İlhanlıların Memlüklere nazaran daha güçlü ve kendilerine coğrafî olarak daha yakın bir hasmı daha vardı. Bu da kuzeydeki Altın Orda Devleti'ydi. Bu iki devletin hükümdarları Altın Orda Hanı Berke ile Memlük Sultanı Baybars, İlhanlılara karşı ittifak hâlindeydiler. İlhanlılar zor durumda kaldıklarında Memlüklere karşı Avrupalı güçlerle ittifaka giriştiler. 1260'da Hülagü, Suriye taraflarında topraklarını genişlettiğinde, Antakya ve Trablus Hıristiyan prenslikler dışındaki Haçlı devletleri kendileri için Moğolların Memlüklerden daha tehlikeli olduklarını düşünüyorlardı. Moğolların geçmişteki faaliyetleri ve dünyanın onlara dair tecrübeleri bu korkunun ana sebebiydi. Ancak ortaya çıkan yeni durum oldukça farklıydı. Memlükler her geçen gün servetlerini arttırdıkları gibi devletin genişleme güzergâhı üzerinde bir de Hıristiyan devletlerin olması, Avrupa'yı taraf değiştirmeye itti. Yeni gelişmeler neticesinde İlhanlılar Hıristiyanlar için daha az tehlike yaratabilir, üstelik güçlü Memlüklere karşı da potansiyel müttefik olabilirlerdi.

Nitekim taraflar arasında antlaşma yapıldı. Moğollar, Memlüklere karşı Hıristiyan birlikten yardım alma karşılığında Kudüs'ü verecekti. Ancak XIV. yüzyılın sunduğu olanaklar kapsamında müttefikler Memlüklere karşı eş zamanlı hareket edemediler, karşılaşılan zorluklar ve problemler neticesinde Haçlıların başkenti Akkâ 1291 yılında Memlüklerin eline geçti. Suriye de Memlüklerin ülkesi olarak kaldı.

İlhanlı hükümdarı Abaka'nın (1265-1282) yönetimi sürecinde devletin merkezi Merâga'dan Tebriz'e nakledildi. Olcaytu dönemine (1304-1317) kadar ülkenin başkenti olarak kalan Tebriz, Doğu-Batı ticaret yolları üzerinde bulunduğu için hızla büyük şehirlerden birine dönüştü. Burası İlhanlıların rakibi olan Altın Orda memleketine yakınlığı dolayısıyla tehlikeli olmasına rağmen geniş meraları dolayısıyla yeni İlhanlı başkenti olmak için çok uygundu.

Şehirlerde yaşamaya alışkın olan Selçuklulardan farklı olarak İlhanlılar kırsalda yaşamayı tercih ettiler. Ayrıca onların çadırlarda yaşama temayülleri de değişmedi. Ancak hanedan çadırları, eski otağlara kıyasla muazzam büyüklükteydi ve lüks eşyalarla donatılmıştı.

1277 yılında Memlük hükümdarı I. Baybars, Anadolu Selçukluları ile birlikte hareket ederek Anadolu'ya bir sefer gerçekleştirdi. İlhanlı ordusunun burada aldığı büyük mağlubiyet ve kayıplar Abaka'yı Selçuklulara karşı daha sert tutum sergilemesine neden oldu. Memlük ordusunun çekilmesiyle bu işe sebep olan başta Anadolu Selçuklu Veziri Pervâne olmak üzere Selçuklu

Horasan'ın Ebiverd mevkiinde Deregez Köyü'nde Kırklu Türkmen grubuna dahil olup mütevazi bir göçebe ailenin üyesiydi.

Zeki Velidi Togan, Nadir Şah'ın Horasan'da etkili olan eşkıya düzen içerisinde büyüdüğünü ve devlet başkanlığına eşkıya reisliğinden yükseldiğini ileri sürmektedir.[19] Şöyle ki Nadir Şah yaptığı evlilik dolayısıyla kısa sürede Ebiverd'deki Avşarların lideri oldu ve 12.000 kişilik askerî gücün başına geçti. Önce zayıf düşen Safevî hanedanı yanında yer alıp Safevî Şah'ı II. Tahmasb'ı himaye etti. Eş zamanlı olarak Afgan ve Kaçarlarla da hâkimiyet mücadelesine girişti. Meşhed şehrini ele geçirmesi, Afgan aşiretlerini büyük oranda Bedehşan'a geri püskürtmesi, Mâzenderan hâkimi Kaçarların elinden bölgeyi almasıyla Nadir sürekli güçlendi. Bu sırada Şah Tahmasb'ın Osmanlı Devleti ile anlaşarak Batı İran topraklarını rakibine bırakma girişimi Nadir'in devreye girmesine yol açtı. Nitekim Şah Tahmasb'ın yükselen Avşar gücünden rahatsızlık duyması ve onları etkisiz bırakacak girişimleri kendi sonunu hazırladı. 1732 yılında Nadir, Tahmasb'ın oğlunu Şah III. Abbas ismiyle tahta oturturken kendisi de şahın naibi oldu.

Nadir'in naiplik dönemi, Güney İran'daki Gılcaî Türkmenlerinin yönetimine son vermek, ülke topraklarını Osmanlı ve Rus saldırılarına karşı korumakla geçti. Her bir mücadelesinde başarılı olması onun halk nezdinde tevecc üh görmesini sağladı. Bu süreç Nadir'in 7 Şubat 1736'da Mugan ovasında toplanan meclis tarafından şah ilan edilmesiyle sonuçlandı. 8 Mart tarihinde taç giyme töreni gerçekleştirildi.

Nadir Şah çok hırslı ve mücadeleci bir karaktere sahipti. Ülkesi için pek çok hayali vardı. Dağıstan bölgesinin ele geçirilmesi bunlardan biriydi. Aynı zamanda Buhara yönetimini İran Avşarlarının vassalı yapmak için çalışıyordu. Bu yolda onun müttefikleri ve en büyük destekçileri, Türkmen akıncılardı.

Ali Bademci, Nadir Şah'ın en önemli hükümdarlık vasfının mezhebe dayalı bir politika takip etmek yerine Türk ve Türkmen kimliğini ön plana çıkardığı yeni yönetim anlayışına sahip olduğu görüşündedir. Ona göre Nadir Şah'ın Hindistan ve Türkistan seferleri bu amaca hizmet eden ve Türk Tarihi ve Türklük bilincini uyandıran önemli adımlardı. Çünkü bu seferlerin sonucunda Asya'daki Çengiz soylu hükümdarlık ve hâkimiyet anlayışı değişti, güç kudret sahibi Türk ve Türkmen'in yeniden asalet kazandığı yeni bir dönem başladı.[20]

1726'dan itibaren Safevî Devleti'nin tüm düşmanlarını İran'dan kovmak için uğraşan Nadir Şah, bu sırada İran'da pek çok Türk boyunun desteğini kazandı. Ancak Nadir Şah'ın hızlı çöküşünü başlatan da yine bu Türkmenlerin tutumu oldu. Uzun süren seferler sonucunda yorulan halk bir süre sonra

[19] Togan, *a.g.e.*, s. 198.

[20] Ali Bademci, *İran'da Türklerin Bin Yılı Siyâsi ve Sosyal Tarih*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018, s. 502, 510.

16
TİMURLULAR

HAYRUNNİSA ALAN*

Timurlu Hanedanı Kâşgar'dan İstanbul'a, Moskova'dan Delhi'ye kadar olan alanlarda etkili oldu ve bu bölgenin yaklaşık 150 yıllık siyasi tarihini biçimlendirdi. Takip ettikleri politikalar ve uygulamaları ile de kendilerinden sonra bu coğrafyada başa geçen hanedanları beslediler. Bu yazıda Timurlu Hanedanı'nın siyasi tarihi üzerinde durulmayacaktır.[1] Ancak hakkında konuşacağımız hanedanın yönettiği coğrafyayı ve buralarda bu hanedandan önce var olan sosyal ve kültürel yapıyı gözden kaçırmamak gerektiğini hatırlatmak elzemdir. Yukarıda çizdiğimiz coğrafyanın Kuzey Afrika (Endülüs'ü de buraya dahil etmek mümkün) ve Arabistan sahası hariç İslam coğrafyasının tamamına tekabül ettiğini hatırlamak gerekir. Hanedan kurucusu olan Emir Timur Güregen (ö. 1405) bütün bu coğrafyada düzenlediği seferler ile hiçbir Müslüman hükümdara nasip olmayan büyüklükte bir alanı bir idare altında toplamış oldu. Öte yandan Çengiz soyundan gelmeyen biri olarak meşru bir hanedan kurucusu olmayı da başardı. Böylece meşru hükümdar olmak için Çengiz soyundan gelmek gerektiği kuralını tamamen ortadan kaldıramasa da kırmayı ve kendi hanedanını kurmayı başardı. Moğollar üzerine düzenlediği seferlerle onların Batı Türkistan sahasına müdahalesini durdurdu. Söz konusu sahada düzenlediği seferler ile hem bu alanları bir idare altına aldı hem de bütün hükümdarların yaptığı gibi ele geçirdiği yerlerden âlim ve sanatkarları kendi merkezine götürdü.

Timurlu dönemi kültür ve medeniyeti kronolojik olarak kendilerinden önce gelen ve coğrafya olarak ele geçirdikleri yerlerde var olan İslam kültür ve medeniyetinden bağımsız değil, tam tersine bu medeniyet havzasının bir

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr

1 Nizameddîn Şamî, Şerafeddîn Ali Yezdi ve İbn-i Arapşah onun seferlerini anlatan en önemli müelliflerdir. Bunların eserlerinin Türkçeye tercümeleri mevcuttur. Bu ana kaynaklardan başka İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk* gibi monografiler dönemin siyasi tarihi ile ilgili okumalar için önerilebilir.

parçası ve devamıdır. Bunu aşağıda bazı örneklerini sıralayacağımız Timurlu döneminde yetişen âlim ve sanatkarların eserlerindeki temalardan, üsluptan, ortaya konulan mimari ve diğer alanlardaki eserlerden rahatlıkla takip etmek mümkündür. Timurlu dönemi, konar göçer gelenekler ile yerleşik hayata ait değerlerin başarılı bir şekilde mecz edildiği bir devirdir. Elbette Timurlu Hanedanı ve dönemi, Türk tarihinde bunun tek örneği de değildir.

Medeniyetin kelime ve kavram olarak yerleşikliğe vurgu yapan bir kavram olduğu fikri, modern literatürde çok yaygındır. Modern araştırmalarda daha çok karşımıza çıkan bu yorumun klasik bir metin olan Nâsıreddîn Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nasıri*'sinde biraz farklı değerlendirildiğini görüyoruz. Tûsî'nin tanımlamasında toplumsallaşma, yani işbirliği / sistem içinde bir araya gelebilme vurgusu dikkat çekicidir. Tûsî alanla ilgili teorik kitaplardaki akışa uygun ve onun bir bölümü olarak insanın hayatta kalabilmesi için bir arada olması gerektiğini, evden başlayarak toplulukta geçim hâlinin düzenlenmesinin gerçekleştiğini belirtir:

> "Bilinmelidir ki, burada evden maksat kerpiç, taş, çamur ve ağaçtan yapılmış bir ev değildir. Bilakis karı ile koca ebeveyn ile çocuk, hizmetçi ile hizmet olunan, mal sahibiyle mal arasında olan özel bir biraradalıktır. Onların meskeni ister ağaç ve taştan, ister çadır ve otağdan, isterse de ağaç gölgesinden ve dağ mağarasından olsun değişmez."[2]

Tûsî'nin eserindeki toplanmanın bu şekline temeddün denilir. Temeddün kavramının medineden (şehir) türediği, ama şehirden maksadın şehir ehlinin meskeni olmadığı, "geçinmenin sebebi olan yardımlaşmayı sürdüren bireylerin bir araya gelme yeri" olduğu bir gerçektir. Bu tanımlama ile konar göçerlerin toplumsallaşma, yani medeniyet sahibi olabilecekleri, teorik çalışmalarda da tebarüz etmiş olmaktadır. Esasen tarih çalışmalarında Hunlardan beri konar göçer geleneğe sahip boyların sistemli bir şekilde Asya kıtasında çok geniş alanları bir idare altında toplayan siyasi yapılar kurdukları tespit edilmektedir. Yine tarih araştırmalarında bu hanedanların idari ve askerî teşkilatları olduğu da ortaya konulmuştur. Bir sistem tesis edecek şekilde bir araya gelebilen (toplumsallaşan) bu insanların medeniyetten uzak oldukları, yakıp yıkma ve yağmadan başka bir şey bilmedikleri, medeniyetin düşmanı oldukları görüşü tamamen çökmektedir. Bu durum, konumuz olan Timurlu Hanedanı dönemi Orta Asya / Türkistan sahası başta olmak üzere Deşt-i Kıpçak, İran ve Kuzey Hindistan sahasını etkileyen Türk (İslamiyet'i kabul eden

[2] Nasreddin Tusî, *Ahlâk-ı Nasıri*, çev. A. Gafurov-Z. Şükürov, İstanbul, 2007, s. 189.

ve Türkçe konuşan Moğol boylarının ismini taşıyan boylar da buna dahildir)[3] boylarının tarihini anlamak ve değerlendirmek için önemlidir.

Timurlular, boy yapısına sahip konar göçer geleneklere bağlı nüfusun teşkilatlı yapılar tesis ettiğinin XIV-XVI. asırlardaki en önemli örneğidir. Timurlu Hanedanı'nın hâkim olduğu yerler Selçuklu Hanedanı tarafından yönetilen yerlerdi ve Moğol akınlarından önce burada İslamiyet'i kabul eden, konar göçer gelenekten gelen, yerleşik alanları idareleri altına alan bir hanedan tecrübesi vardı. Bu tarihsel miras, Timurlu Hanedanı'nın kurulabilmesini ve hanlık geleneği (Çengizî gelenek) dışında meşru bir yönetim tesis edebilmesini sağladı. Bunu Timur'un emri ile kaleme alınan Nizameddîn Şamî'nin eserinin başında yöneticinin gerekliliği ve bu bağlamda Timur'un konumunu bir emir olarak faaliyetlerini meşrulaştırması ile görebilmekteyiz. Şamî, Timur'u ve faaliyetlerini meşrulaştırma işini Çengizî geleneğe ve İslam siyaset düşüncesine dayandırarak yapmaktadır. İslam siyaset düşüncesinin oluşmasında Selçuklular önemli aktörlerden biri, belki de en başta geleni oldular.[4]

Selçukluların Kınık boyuna dayanan ancak diğer Oğuz gruplarını ve yerleşik alanları idare altına almaları misali, Emir Timur da Barlas boyuna dayanarak diğer boy beylerini yanına çekerek yerleşik alanları da idaresi altına aldı. Bir yandan Müslümanların emiri sıfatıyla hareket ederken bir yandan da kendisinden önceki meşru ve köklü yönetici sülale olan Çengiz soyu ile akrabalık bağı kurmaya çalıştı. Çengiz Han neslinden Saray Mülk Hanım'la evlenerek *güregen* (Moğolca "damat" anlamına gelir) oldu. Oğullarının ve torunlarının da Çengiz Han neslinden gelen hanımlarla evlenmelerini sağladı. Kukla hanlar kullanarak gücü ellerinde bulunduran, buna "han bazi" (han oyunu) denilen, gücün de kaynağı olan diğer boy beylerinin "bize itaat edebileceğimiz bir han göster" isteklerini Emir Timur, Suyurgatmış Han'ı padişahlık

[3] Çengiz Han onlu sisteme geçerek boyları askerî sisteme göre harmanladı. Böylece hem geniş anlamıyla Moğol boyları hem de Türk boyları Moğol ordularının seferleri ile Asya'nın farklı yerlerine dağıldılar. Celayir, Nayman, Uygur, Kereyit, Kongrat gibi muhtelif boylara biz hem Ön Asya'da hem Deşt-i Kıpçak'ta rastlamaktayız. Bu boylar seferler ile Asya'nın batısına geldiklerinde zaman içinde Türkçe konuşan, İslamiyet'i kabul etmiş nüfusa dönüştüler. Hatta zaman içinde buralarda birkaç boya mensup nüfusun bir araya geldiğini ve yeni bir boy adı ile anıldığını da görmekteyiz.

[4] Selçuklu Hanedanı ile hilafet makamı ilişkileri, "hilafetin Kureyşîliği", "imamet" tartışmalarına dahil edilemeyecek, ancak "hilafet" makamının varlığını sürdürmesine fiilen destek olmaları, Ehl-i Sünnet çizgisindeki fikirleri medreseler kurarak desteklemeleri gibi hususlar göz önünde bulundurulmalıdır. Selçuklular ile İslam hükümlerinin yaşanmasına, Müslümanların ihtiyaçlarının giderilmesine hizmet eden Müslüman olan "emir"e itaat etmenin meşru olduğunun örneği oldular. Emir, sultan, padişah gibi kelimeler bu manada meşru yönetici sıfatları oldu. Bu kelimeler Selçuklulardan önce de vardı ve kullanılıyordu. Bu şekilde hilafet kelimesi Abbasî halifelerinden sonra da kullanıldı. Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz husus, bu kelimelerin kavram olarak kullanımlarıdır.

17
TÜRKİSTAN HANLIKLARI

MEHMET ALPARGU*

Türkistan hanlıkları Hokand Hanlığı (1709-1876) hariç olmak üzere Timurlu ve Altın Orda devletlerinin zayıflaması ve daha sonra çökmeleriyle tarih sahnesine çıkan siyasi yapılardır. Bu hanlıklar Buhara Hanlığı (1500-1920), Hive Hanlığı (1511-1920), Yarkend Hanlığı (1514-1696), Kazak Hanlığı (1465-1715) ve Nogay Ordası'dır (XV-XVIII. yüzyıllar arası).

Göçebe Özbek Hanlığı

Göçebe Özbek Devleti olarak da tarihçiler tarafından isimlendirilen bu siyasi teşekkülün adındaki Özbek teriminin incelenmesi, meselenin anlaşılmasını kolaylaştırması açısından önem taşımaktadır. Özbeklerin kökeni Çengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin dönemine kadar iner. Cuci Ulusu, bozkır halkı olarak adlandırılabilecek göçer Türk boylarından oluşuyordu. Onların içinde yer alan ve sayıları fazla olmayan Moğollar da Türk dilini benimseyerek bu boyların arasında eridiler. Bozkırda genellikle tanınmış bir idarecinin veya kumandanın başında bulunduğu grubun zamanla onun adını taşıması geleneği uyarınca Cuci'nin haleflerinden Özbek Han'ı liderleri olarak kabul eden Cuci Ulusu'nun dört şubesi, onun ismini kendilerini tanımlamak üzere kullanmaya başladı. Böylece Özbekler olarak adlandırılan topluluk ortaya çıktı. Özbek Ulusu'nun bağımsız bir il hâline gelmesi, İbrahim Ayba'nın torunu ve Tuğlu Şeyh'in (Devlet Şeyh) oğlu Ebü'l-Hayr Han (1428-1468) zamanında oldu. Altın Orda'dan kopmaların başladığı bir dönemde, 1428-1429'da, Ebü'l-Hayr Han, Tura'ya bir sefer gerçekleştirerek şehri ele geçirdi. Ebü'l-Hayr Han burada kendi adına para bastırdı. Böylece Tura şehri, devletin başkenti oldu ve bu vasfını 1446'ya kadar korudu. İç karışıklıkları önlemek maksadıyla bir takım teşebbüslere girişen Ebü'l-Hayr Han, daha sonra neredeyse tüm ulusu bir araya getirmeyi ve onların üzerinde egemenlik kurmayı başardı.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, alpargu@sakarya.edu.tr

1431-1432'de Göçebe Özbek Hanlığı, Hârizm'e büyük bir sefer gerçekleştirdi. Bu sefer, maddî güç elde etmenin yanı sıra kabile içindeki sosyal anlaşmazlıkları zayıflatmaya da matuf bir hareket olarak ortaya çıktı. Hârizm'in başkenti Ürgenç ele geçirildi ve buradaki hazine açılarak elde edilen ganimetler askerlere paylaştırıldı. Ancak Özbekler, Hârizm'de kısa süre kalabildiler. Bunun sebeplerinin ne olduğu hususunda tarihçiler arasında ortak bir kanaat bulunmamaktadır. İklimin kötülüğü, salgın hastalık, Şahruh'un büyük bir ordu gönderme ihtimali, bozkırdaki bir takım güçlerin tehditleri sebep olarak gösterilmektedir. 1446'da Şahruh'un zorluklarını ve Moğolistan'ın siyasi parçalanmasını ustaca kullanan Ebü'l-Hayr Han, Sırderya'nın her iki tarafında bulunan bir dizi müstahkem şehri ele geçirdi. Bunlar Akkurgan, Arkuk, Uzkent, Sığınak ve Suzak şehirleriydi. Yeni başkent olarak Sığınak seçildi.

Özbekler yaptıkları fetihlerle Timurlu Devleti'nin komşuları oldular ve taht için mücadele eden Timurluların bu savaşlarına aktif olarak katıldılar. Buna örnek olarak 1451 yılının Haziran ayında Timurlulardan Abdullah ile Ebû Said arasındaki mücadelede Özbekler Ebû Said'in yanında yer aldılar ve bu ordu Timurlu mirzası Abdullah'ı ağır bir yenilgiye uğrattı. Ebû Said'i Semerkant'ta tahta oturtan Ebü'l-Hayr Han, Uluğ Bey'in kızını eş olarak alarak bazı kıymetli armağanlar ile yurduna döndü, Semerkant'ın idaresini ise Ebû Said'e bıraktı.

XV. yüzyılın ortalarında meydana gelen iki önemli olay bu hanlığın tarihinde önemli problemler ortaya çıkardı. Bunlardan ilki, Ebü'l-Hayr Han'ın egemenliğinden ayrılan bazı Özbek topluluklarının Moğolistan'a gidişi, ikincisi ise Kalmuklarla yapılan mücadeledeki başarısızlıktı. 1457 ilkbaharında Kalmuklarla yapılan savaşı Özbekler kaybetti. Ebü'l-Hayr Han da Kalmukların üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Ebü'l-Hayr Han'ın bu başarısızlığından bütün muhalifleri bir ölçüde yararlandılar. 1468-1469'da hayatını kaybeden Ebü'l-Hayr Han'ın yerine geçen Şeyh Haydar Han, muhalifi olan İbak'ın çabaları sonucu öldürüldü, bu olaydan sonra Özbekler dağılarak farklı siyasi güçlere katılmak zorunda kaldılar.

Bütün bunların dışında genel olarak Ebü'l-Hayr Han devrine bakacak olursak kapsamlı fetihlerin bir sonucu olarak o gücünü hem göçebe, hem de yerleşik nüfusun yaşadığı geniş bir bölgede duyurmayı başardı. Bu geniş alanda hayvancılık önemli olduğu gibi, sulamaya dayalı tarım alanları ve şehirler de bulunuyordu. Yesi, Sığınak, Otrar, Savrân, Arkuk, Uzkent, Akkurgan gibi önemli şehirler de bu çerçeve içindeydi. Bu şehirler eski çağlardan XVII. yüzyıla kadar göçebe ve yerleşik nüfus arasındaki ticaret merkezleri olarak fonksiyon icra ettiler. Göçebe Özbek Hanlığı'nın teşkilatına baktığımızda zayıf ve merkezî olmayan bir idari yapılanmanın görüldüğü söylenebilir. Atalıklar, şehzadelerin eğitimi ile uğraşıyor ve naiplik görevini üstleniyorlardı. Ebü'l-Hayr

Han'ın divânında bulunan bazı kişilerin adları kaynaklarda bulunmaktadır. Kazilik görevinde bulunan kişi hem dinî hem de adli işlerden sorumluydu. Genellikle en güçlü Özbek kabilelerinin emirlerinden tayin edilen ve hanın danışmanlığını yapan inaklar da mühimdi. Hanın av düzenleyicisi, emir-i şikârı, hanın emirlerinin yerine getirilmesini sağlayan yasavulları, meclisin işlerini yürüten mihmanhudayları, fethedilen bölgelerdeki özel yetkilere sahip yönetici olarak atanan darugaları da diğer görevliler kategorisine sokabiliriz.

Buhara Hanlığı

Buhara Hanlığı (Mangıt Sülalesi döneminde emirlik) olarak adlandırılan ve Mâverâünnehir'de kurulan hanlığın tarihinde üç sülalenin yönetimde bulunduğunu görmekteyiz. Bunlardan birincisini Şibanîler; ikincisini Astarhanlılar; üçüncüsünü ise Mangıtlar teşkil etmektedir. Deşt-i Kıpçak'ta göçebe Özbek Hanlığı'nın hükümdarı Ebü'l-Hayr Han ölünce hanlık dağılma süreci içine girdi, bu hanın torunu Muhammed Şibanî (1451-1510) Deşt-i Kıpçak'ta yaptığı mücadelelerde başarılı olamayınca Mâverâünnehir'e göç ederek siyasi ve askerî faaliyetlerini bu bölgede sürdürdü.

Şibanîler (1500-1601)

Mâverâünnehir'e göç ettikten sonra Timurluların içinde bulunduğu karışıklıklardan da yararlanarak Şibanî Muhammed Han güçlü bir konuma ulaştı ve 1507'de Herat'ı da zapt ederek Timurlu Devleti'ne son verdi. Bundan sonraki faaliyetlerini bir yandan Kazakların Mâverâünnehir'e girmelerinin önlenmesi, diğer yandan ise İran'da kurulan Safevî Devleti'ne karşı mücadele etme konularında yoğunlaştırdı. Şibanî Han, Safevîler ile Merv'de yaptığı savaşta hayatını kaybetti (1510). Özbekler yenilginin şaşkınlığını üzerlerinden atmaya çalışırken bir yandan da bölgede etkin duruma gelmek isteyen Bâbür ve Şah İsmail'in kuvvetleri ile de mücadele ettiler. Horasan'ın hâkimiyeti hususunda Safevîler ile mücadele eden Özbekler'in en önemli ismi Ubeydullah, hanlık vazifesini 1533-1540 yılları arasında yaptı. Kısa bir süre için Hive Hanlığı'nı da topraklarına kattı. 1540-1561 yılları arasında Özbek sultanları hanlık makamını elde etmek için kıyasıya rekabete giriştiler. Bu hâkimiyet mücadelesini Cuybarî hocalarından Hoca İslamın da katkısı ile kazanan II. Abdullah oldu. Önce babası İskender'i (1561-1583) tahta çıkarsa da aslında bütün yönetim gücü onun elindeydi. 1583'te İskender Han'ın ölümünden sonra artık tek başına yönetime gelen II. Abdullah'ın politikası iki esasa

18
İDİL-URAL VE ORTA ASYA'DA KÜLTÜREL VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM (1800-1991)

AHMET KANLIDERE*

Rusya'nın doğuya ve güneye doğru yayılması Kazan, Kırım, Kafkasya ve Türkistan'ın kaderinde belirleyici bir rol oynadı. Bu istilanın ilk dalgasıyla karşılaşan Kazan Tatarları, yabancı bir devletin hâkimiyeti altında dinî ve kültürel kimliklerini önemli ölçüde muhafaza ettiler. Rusya'nın zaman zaman şiddetlenen asimilasyon politikalarını etkisiz kılan Tatar uleması hükûmetin verdiği ticari ve dinî hakları kendi yararlarına kullanmayı bildi. Diğer Müslüman bölgelerin muhatap olmadığı etkilere maruz kalan Tatar uleması kendine özgü bir reform düşüncesi geliştirdi. XIX. yüzyılın sonunda modernleşmenin yarattığı baskı neticesinde Kırım ve Kazan bölgelerinde başlayan kültürel canlanmanın etkileri Kafkasya ve Orta Asya'ya kadar uzandı. Buna muvazi olarak Rus yayılmasının getirdiği siyasi ve idari değişiklikler, uzun yıllar dünyadaki gelişmelerin uzağında kalan Türkistan halklarını modernleşme olgusuyla yüz yüze getirdi. Ulaşım imkânlarının artması, gazeteciliğin yaygınlaşması vs. gibi gelişmeler Müslüman-Türk halkları arasındaki mesafeleri azalttı, ilişkileri arttırdı. XX. yüzyılın başında güç kazanan Türk halkların birliği ideali Rus Hükûmeti'ni endişeye ve tedbirler almaya sevk ettiyse de, bu milli canlanışı bastırma çabaları etkisiz kaldı. Rusya'nın asimilasyon politikaları ancak Sovyet döneminde etkili oldu. 70 yıl boyunca uygulanan toplum mühendisliğinin etkileri günümüze kadar devam etti. Bu makalede, söz konusu bölgelerde iki asırdır yaşanan kültürel ve toplumsal gelişmeler ele alınacak, İdil-Ural ve Türkistan halklarının yaşadığı modernleşme tecrübesi irdelenecektir.

İdil-Ural'da Dinî ve Kültürel Uyanış

1552'de Rusların Kazan Hanlığı'nı ele geçirmesi, Tatarlara büyük darbe vurdu. 200 yıl boyunca ağır baskılara maruz kalan Tatarlar, Rusya'da gayrı

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ahmetkanlidere219@gmail.com

memnun bir zümre olarak kaldılar. 1773'te ortaya çıkan Pugaçev İsyanı'na yoğun bir destek vermeleri bu baskıların bir sonucuydu. İsyan bastırıldıktan sonra II. Katerina Müslüman tebaasını kazanma siyaseti izledi.[1] 1788'de Doğu Avrupa ve Batı Sibirya Müslümanlarını kapsayan bir Müslüman dinî idaresi olarak Orenburg Müftülüğü'nün kurulmasına izin verdi. Bundan birkaç yıl sonra Kazan Tatarlarına geniş ticari haklar tanındı. Tatarlar, böylece Rus tüccarlarının giremediği Türkistan pazarına girdiler; Rusya'nın bu bölgeyle olan ticaretine aracılık ederek iktisadi bakımdan güçlendiler.[2] İlim tahsil etmek isteyen Tatar gençleri ticaret kervanlarına katılarak Türkistan medreselerine yöneldiler. Buralarda tahsil görüp vatanına dönen mollalar, kurdukları medreseler sayesinde Tatar-Başkurtlar arasında kültürel bir canlılık yarattılar.

Kazanlıların maddi ve kültürel alanda güç elde etmeleri, onlardan etkilenen Kreşen Tatarlarından bazılarının Müslümanlığa dönmesi ve Çuvaş, Çirmiş, Mordva, Votyak gibi Rus olmayan topluluklar arasında İslamiyet'in yayılması Rus Hükûmeti'ni endişeye ve tedbirler almaya sevk etti. Kazan'daki Ortodoks misyoner muhitinin çalışmaları sonucunda Tatarlar üzerindeki dinî baskılar ve İslam karşıtı propaganda arttı. Bu tedbirlerden bir diğeri ise Rusçanın yaygınlaştırılmasıydı. 1870'lerde Müslüman mekteplerine Rus dilini okutma zorunluluğu getirildi. Tatar uleması bu kararı yeni bir Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma girişimi olarak gördü[3] ve buna karşı direnç gösterdi. Hükûmet, 1876'da yeni bir girişim yaparak Rusça öğretmenleri yetiştirmek üzere Kazan'da Tatar Öğretmen Okulu'nu (*Tatarskaya Uçitelskaya Şkola*) açtı.[4] 1890'ların başında ise imamlara Rus dilini bilme zorunluluğu getirildi. Ayrıca, Rusya dışında (özellikle Osmanlı Ülkesi'nde) basılan kitapların medreselerde ders kitabı olarak okutulması yasaklandı.

Tatarlara uygulanan bu yaptırımların üzerine bir de modernleşmenin getirdiği iktisadi baskılar eklendi. XIX. yüzyılın sonunda hızla gelişen Rus sanayisinin baskısını yakından hisseden Tatarlar, yeni duruma ayak uydurmada pek başarılı olamadılar. Tatar kumaş üreticileri Rusya'daki modern işletmelerle rekabet edemediği gibi, sabun üretimi ve deri işlemeciliğinde de durum değişmedi. Rus sanayisinin artan baskısı karşısında birçok küçük işletme kapanmak zorunda kaldı.[5] Tatarların Çin ve Rusya arasında yaptıkları ticaret de günden güne azaldı. Vaktiyle Tatar tüccar ve mollalarını himaye eden

---

1 Zeki Velidi Togan, "Başkırt", *İA*, II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 331.

2 Danielle Ross, Kazan Tatarlarının Rus emperyal projelerinde (doğuya doğru yayılmalarında) "kolonyal bir güç" olarak rol oynadıklarını ileri sürmektedir. D. Ross, *Tatar Empire: Kazan's Muslims and the Making of Imperial Russia*, Bloomington: Indiana University Press, 2020, s. 2-3.

3 Michael Kemper, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschrien, 1789-1889: der islamische Diskurs unter russischer Herrschaft*, Berlin: Klaus Schwartz, 1998, s. 365.

4 *Mercanî*, ed. Salih b. Sabit Ubeydullin, Kazan: Maarif Matbaası, 1915, s. 126.

5 Kemper, *a.g.e.*, s. 361.

devlet, artık Tatarları devre dışı bırakmak için çalıştı, onların Türkistan'da mülk edinmelerini yasaklayan kanunlar çıkardı, Tatar muallimlerinin Türkistan okullarındaki faaliyetlerini kısıtladı. Orta Asya'ya uzatılan demiryolları ise Tatar tüccarlarının eski usullerle yaptıkları ticarete darbe vurdu.

Ticari hayattaki sıkışmanın etkileri fikir hayatına da yansıdı. Tatar uleması içinde etraftaki hızlı değişime ayak uydurmanın ve geri kalmışlıktan kurtulmanın çarelerini arayanlar oldu. Bir kısım ulema İslam Dünyası'nın kurtuluşunu İslamın özüne dönmekte (İslam inancına sonradan karışan yabancı inanç ve uygulamalardan arınmakta) gördü.[6] Tatar dinî reform düşüncesinin babası sayılan Molla Ebunnasr Kursavî (1776-1812) İslamın bu gibi etkilerden arındırılıp ilk dönemdeki (*selef* zamanındaki) sadeliğine döndürülmesi gerektiğini savundu.[7] Buhara'ya giderek kelâm ilmiyle meşgul olan ve hocalarını bile geride bırakacak derecede iyi yetişen Kursavî, bir süre sonra ilim adına öğrendiği şeylerin birtakım zan ve Yunan felsefesinin[8] uzantılarından ibaret olduğu kanaatine varıp, bunun yerine Kur'an ve Hadis konularına yönelmeye karar verdi. Kursavî 1807'de yeniden Buhara'ya gitti, buradaki ulemayla tartışmalara girdi. Onlara din adı altında bildiklerinin aslında felsefeden ibaret olduğunu, bu yolu terk edip Kur'an ve Sünnet yoluna bağlanmaları gerektiğini söyledi.[9] Pervasızca ve cesaretle ileri sürdüğü fikirler genç mollaları etkiledi, ama aynı zamanda onun düşmanlarını da arttırdı. Yanlış fikirler yaydığı suçlamasıyla çağrıldığı Emir Haydar'ın huzurunda yapılan münazarada Buhara ulemasının sert muhalefetiyle karşılaştı. İdamla tehdit edildiğinde güçlükle hayatını kurtarabildi.[10]

Genç denilecek yaşta vefat eden Kursavî'nin fikirleri, Şihâbeddîn Mercanî'nin (1818-1889) gayretiyle bütün İdil boyuna yayıldı. İslam Dünyası'nın geri kalış sebebini dinin yanlış yorumlanmasına bağlayan Mercanî, Müslümanların yeniden ilerleme yoluna girebilmeleri için *selef* denilen ilk dönem Müslümanlarının dinamizmini ve inanç saflığını yakalamaları gerektiği kanaatine vardı. Bu yüzden, İslam inancını saran hurafelerle mücadeleyi ilke edindi. İlmî geriliği aşmanın ve toplumu değiştirmenin en önemli dinamiğini

---

6 Ahmet Kanlıdere, *Reform within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997, s. 25-29.

7 Rızaeddin b. Fahreddin, *Âsâr*, I/3, Orenburg: Muhammed Fatih bin Gılman Kerimof Matbaası, 1903, s. 96. Kursavî hakkında bkz: Nathan Spannaus, *Preserving Islamic Tradition: Abu Nasr Qursawi and the Beginnings of Modern Reformism*, New York: Oxford University Press, 2019.

8 "Yunan felsefesi"yle kastedilen, Abbasîler zamanında Grekçe kitaplardan yapılan tercümelerin etkisiyle "yabancı" fikirlerin İslam düşüncesine girmesiydi; kelâm kitaplarına geçen bazı konular olduğu gibi Yunan düşüncesinden alınmıştı.

9 Rızaeddin b. Fahreddin, *Âsâr*, I/3, s. 119.

10 Şihabüddin Mercanî, *el-Kısmu's-sânî min Kitabü Müstefâdi'l-Ahbâr fî Ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta, 1900, s. 168-175.

Dizin

A

Abaka 275, 277, 356, 357, 358, 363
Abakan Tatarları 109
Abbas 238, 326, 377-381, 387-389, 395, 396-397, 399, 410
Abbasî Devleti 257, 264
Abbasî Halifeliği 120, 127
Abbasîler 107, 120-121, 166, 189, 197, 209, 214, 457
Abbas Mirza 395, 399
Abdullah 22, 167, 186, 198, 238, 245, 269, 313-314, 426-427, 432, 435, 438, 440, 443, 446, 450, 463, 478-479, 484, 490-491
Abdullah Avlanî 478
Abdullah b. Ali el-Ferganî 245
Abdullah Battal 22, 479
Abdullah b. Baştû el-Hazerî 167
Abdullah Berkî 186
Abdullah b. İskender 313
Abdullah Bubî 463
Abdullah Han 432, 435, 438, 443, 446
Abdullah Kadirî 484
Abdullah Şirazî 269
Abdullah Yemenî 450
Abdurrahman Aftabçı 468
Abdurrahman b. Abdülkerim 308
Abdurrahman el-Hâzinî 225
Abdurrahman el-Kevakibî 458
Abdurrahman Hâris 223
Abdurrahman İbn Rabia 153
Abdurrahman Müşfikî 446
Abdurrahman Şadman 467
Abdurrahman Şeref 21
Abdurrauf Fıtrat 473, 476, 480, 482, 483, 490
Abdurreşîd 196
Abdurreşid Han 435
Abdurrezzak 415, 475
Abdülahad 430, 474
Abdülaziz İbn İbrahim el-Arbelî 337
Abdülgaffâr b. Hüseyin el-Alma'î 183
Abdülhâlık Gucduvânî 186
Abdülhamid Arif 489
Abdülhamid Süleyman 484
Abdülkerim Biy 434
Abdülkerim b. Mahmud 307
Abdülkerim Han 435
Abdülkerim Namanganî 445
Abdüllatif 297, 415, 435
Abdülmelik b. Nûh 167, 189, 192
Abdülmümin 296, 301, 428, 446
Abdülvâsi Cebelî 226
Abdürrahim 434
Ab-ı Rahmet Arığı 446
Adam Olearius 305
Adil Giray 324, 327, 331
Aetius 140
Afganistan 32, 50, 123, 124, 189, 195, 255, 381, 428, 438, 447, 489
Afrâsyâb 169, 172
Afrigîler 229

Afrika 216, 405
Afşar 131, 408
Afşarlar 131
Agehî 444, 448
Agra 343, 349
Ağa Muhammed Han 381-383, 394, 398, 399
Ahmed Abdüssamed 193
Ahmed b. Hızır 185, 187
Ahmed b. İsmâil 189
Ahmed Celayir 368
Ahmed el-Bulgarî 201
Ahmed Han 319-322, 435, 437
Ahmed Kavam 383
Ahmed Tabibî 448
Ahmed Yınal Tegin 193
Ahmed Yüknekî 184
Ahmed Zeki Velidî 21
Ahmed Ziyaüddin 458
Akdeniz 114
Akhunlar 50, 51, 52, 53, 189
Akkâ 357
Akkale 378
Akkirman 321-322, 325
Akkoyunlu 355, 361, 367-376, 379, 382, 385-386, 408, 415
Ak Kubek b. Murtaza 308
Akkurgan 426
Akmescit 467
Akmola 471
Ak Orda 16, 279, 280
Aksu 52, 88, 186, 262, 275
Aksungur 50, 51, 53, 208
Aksungur el-Porsukî 208
Aksuvar 50, 51, 53
Alâeddîn Ata Melik Cüveynî 229, 268
Alâeddîn Aydoğdu el-Hârizmî 287
Alâeddîn Halacî 344
Alâeddîn Keykubad 234
Alâeddîn Muhammed 184, 232-236, 243, 244, 342
Alâeddîn Şah 342
Alâeddîn Tekiş 231-232, 235-236, 243, 244
Alamut Kalesi 208
Alanlar 21, 138
Alaş Hükûmeti 487
Alayuntlular 132
Alban Devleti 153
Alevizo Novi 337
Alexandre Benningsen 29
Algu 259, 260
Algu Han 259
Ali Burhân 173-174
Ali el-Zevzenî 235
Alike Kükeltaş 410, 418
Ali Kuşçu 441
Âlimcan Barudî 458, 464
Âlim Han 430, 434, 440, 451, 487
Âlimkul 467
Ali Şir Nevâî 417, 419
Ali Tegin 171, 193-194, 206
Alka Bölük 131
Allah Kulu 433, 450-451
Almalık 124, 258, 265, 267-269
Almanlar 96, 265, 384
Almanya 383
Almatı 467
Almış 70, 144, 166, 167, 196-199
Almış b. Şilki 197
Alp Arslan 207, 209, 214, 216, 222
Alp Giray 325
Alp Tegin 189-191
Altay 30, 47, 49, 62, 82, 93, 107, 125, 209, 219, 273
Altay Dağları 49, 62, 82, 93, 107, 273
Altay Kijiler 62
Altaylar 64, 65, 122, 355
Altın Orda 16, 18, 20-21, 23, 27, 31-32, 34, 87, 162, 199, 242, 258, 260, 273-288, 294-296, 299-303, 306-307, 309, 311-312, 319, 322-323, 335, 337-338, 357-358, 360, 420, 425, 436
Aluşta 334
Alzeco 149
Amerika 383, 400, 471
Âmid 207, 234, 266, 371-372
Aminekîler 431

Amuderya 17, 51, 115, 171, 173, 180, 186, 191-193, 195, 207, 245, 255, 258, 408, 429, 431, 469-470
Anadolu 372
Anadolu Beylikleri 131, 367
Anadolu Selçuklu 276, 357, 360, 370
Anagastes 141
Andican 266, 434, 468, 472, 478
Andropov 495
Angış 312
Anhsi 83
Ani 207
Ankara 18, 22-23, 26-27, 34, 62-63, 65, 82, 84-85, 87, 91, 93, 97, 100, 105-106, 110, 114, 125, 209, 227, 229-230, 232, 234, 239-240, 243-245, 273, 275-276, 280-282, 284, 288, 319, 320, 323, 331, 334-335, 358, 367, 388, 410-411, 421, 483, 487
An Lu-shan 110
An-no-p'an-t'o 72, 75
Antakya 207, 214, 357
An-tsai (Alan) Ülkesi 138
Anuşa 428, 432
Anuşirvan 51, 52
Anuştegin 229, 243
An-yang 48
Aral 126-127, 129, 132-133, 152, 205, 229, 408, 432-433, 495
Aral Gölü 126-127, 205, 229, 495
Arang 432
Araon 151
Araplar 114-115, 121, 153-154, 166, 197
Arap Muhammed Han 432
Argın 316, 335
Argun Han 277
Arık Boğa 258
Arkadius 139
Arkuk 426
Arlat 420
Arlatlar 411
Arnavutluk 147
Arpaçay 368
Arslan Argun 207
Arslan Giray 332, 333, 338
Arslan Han 168, 170, 171, 172, 173, 174, 182, 185, 186, 187, 188, 193, 304, 305
Arslan Han Mansûr 171, 185
Arslan Han Muhammed 173, 182, 185, 186, 187, 188
Arslan Han Süleyman 171, 172, 185, 193
Arslan İl Türgig 123
Arslan Yabgu 171, 206, 207, 220
Artuç 170
Artuklu 207, 208
Artuklu İlgazi 208
Asan Kaygı 449
Ashina Helu 111, 112, 118
Ashina Hubo 107
Ashraf 392, 394, 399
Asparuh 146, 149, 153, 196
Astan 101
Astarhan 16, 27, 32, 34, 280, 285, 294, 297, 298, 299, 302, 306, 307, 308, 309, 310, 313, 319, 322, 323, 327, 436, 437
Astarhanîler 439
Astarhanlılar 307, 427, 428, 447
Asya 14-36, 39, 41, 46, 49-50, 52, 54, 61, 63-66, 77, 81, 84, 88-90, 93-94, 96, 100-101, 105, 108-109, 112, 114, 117, 120, 123, 129, 131, 137-138, 143-145, 160, 165, 168-169, 183, 188, 201, 205, 260, 263- 267, 269-270, 285, 293-294, 323, 343, 350, 365-366, 380, 382, 387, 399, 406-408, 415, 420, 429, 434, 437, 440, 444-455, 457, 466, 470, 473, 477-480, 486, 489, 491, 494-496
Asya Hun Devleti 39, 41, 50
Asya Hunları 16, 49, 138
Aşkabad 469, 485
Atabeg Özbeg 233
Atabeylikler 131
Atacan Töre 448
Atatürk 26, 28, 288, 323
Athanarik 138-139
Attila 21, 65, 137, 139-142, 148, 196

Avaneş Han 432
Avarlar 31, 65, 144-147
Avrasya 13, 32-34, 63, 65, 105, 147-148, 159, 280, 293, 312, 325
Avrupa 16-18, 22, 26, 29, 32, 34, 62, 64-65, 121, 125, 137-139, 141-143, 145-148, 150-152, 156, 159-160, 165, 169, 196, 205, 256-257, 263, 265, 274, 285, 293-294, 310, 321-322, 325-326, 328, 335-338, 346, 357, 366, 383-384, 395, 400, 456, 460, 462, 470-471, 477, 481-483
Avrupa Hunları 137, 138
Avşar Devleti 381
Avşar Hanedanlığı 381-382, 397-398
Avşarlar 132, 378, 379, 381-382, 389-390, 395
Avusturya 328, 329
Ayaz İshakî 460, 462
Ayn Calut 258, 356
Aynü'l-Kudat el-Hemedânî 225
Azadî 447
Azak 156, 309, 321-323, 326, 329, 436
Azak Denizi 436
Azerbaycan 34, 129, 131, 165, 229, 233-234, 258, 275, 278-279, 356, 361-362, 368-369, 372, 376-377, 382, 385, 388, 396, 399-400, 411, 463, 478, 496
Azîzeddîn Ebû Bekir Atîk ez-Zencânî 236

B

Baba Kemâl-i Cendî 242
Baba Sultan 438
Baba Tükles 436
Bâbür 25, 343, 345, 349-350, 413, 417, 427, 434, 444-445
Bâbürlü Devleti 345-346, 348-349, 351
Bâbürlüler 16, 345, 348-351, 435
Badahşan 435, 446
Baga Tarkan (Köl Çor) 115
Bağdat 165, 206, 215-233, 235, 238, 257, 356, 363-364, 389, 420
Bahadır Giray 326
Bahâeddîn Ebû Muhammed el-Hırakî 240
Bahâeddîn Veled 242
Baharlı boyu 367
Bahçesaray 320, 336, 337, 338, 460, 461, 462, 463, 474, 476, 480, 481
Bahreyn 207
Baht Giray Han 335
Bahtiyar Sultan 302
Baimei Kağan 119
Baki Bey 323
Bakkalî 237
Baktria 42, 52
Bakü 278, 388, 463, 476, 478, 493
Balaklava 321, 336
Balamir 138, 141
Balarvân Kalesi 194
Balasagun 116, 170, 171, 172, 179, 182, 183, 186, 198
Balkanlar 130, 139, 147, 152, 158, 160, 186, 274, 276, 277, 278, 328
Balkar 26
Balkaş Gölü 111, 180
Baltık 138
Bamiyan 190, 255
Barak 260, 261
Barçınlığkent 288
Barçuk 85
Barın 280, 320, 321, 335
Barlas 262, 407, 420
Barthold 18, 21, 35, 215, 229, 230, 236, 244, 269, 443
Barudî 458, 464
Basık 139
Basileos 151, 158
Basmacılar 481, 489, 490
Basmıllar 119
Basra 207, 217, 238, 350
Başkurdistan 465
Başkurtlar 197, 314, 456, 458, 464
Batbayan 149, 196
Batı Ch'in Devleti 45
Batı Gök Türk 64, 107, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 120, 153

Batı Hunları 19, 27, 43, 137, 196
Bâtınîler 231
Batı Türkistan 40-41, 75-76, 93, 114, 121, 123-124, 132, 264, 266, 405, 413
Batı Türk Kağanlığı 16
Batı Türkleri 19
Batı Wei Devleti 56
Batlamyus 225
Batu 256-257, 273-275, 279-280, 282, 284, 319
Baudouin 207
Bâvendîler 206
Bâverd 194
Bayan Çor 107
Bayan Kağan 146
Bayatlar 132
Baydu 359, 366-367
Bayındır Han 133
Bayındır Hanedanlığı 375
Bayındırlar 132
Bayırku boyu 70
Baykal Gölü 47, 82
Baysungur 410-411, 415, 418
Baytaş Arslan Han 170
Baytursun 479
Bazir Arslan Han 168, 170
Beçenek 131
Bedâûn 342
Bedehşan 124, 380
Bedî' el-Usturlâbî 225
Bedîuzzaman b. er-Razzâz el-Cezerî 226
Bedr b. Hasaneveyh 217
Begtili 131
Beg Tüzün 191-192
Begümpûr 344
Behlûl Lûdî 342-343
Behramşah 195, 208
Behter (Bekter) 252
Bek Bulat 303, 312, 314
Bekoviç Çerkasskiy 432
Belçika 383
Belencer 153, 155
Belh 16, 51, 166, 170, 173, 179, 190-191, 194-195, 217, 233, 428-429, 439, 443, 445, 450
Belucistan 32, 192
Bender 333
Bengal 341, 345, 346
Berdibek 278-279, 282, 306
Bereketî 238
Berekîler 431
Berke 242, 257, 260, 274-278, 282, 284, 286, 287, 294, 357
Berkyaruk 207-209, 229
Berlin 65, 90, 96-97, 456
Beşbalık 84, 88, 118, 122
Beyanî 444, 448
Beykend 179, 188
Bezeklik 101
Bibi Hanım 417-418
Bilge Kadır Han 170
Bilge Kağan 64-65, 68-71, 75, 78, 83, 107, 113, 115-116, 119-120, 122
Bilyar 199, 285
Bîrûnî 189, 195, 220
Bizans 33, 50, 65, 67, 76, 78, 105, 125, 130, 141-161, 197, 205-207, 209, 215-216, 225, 276, 285
Bleda 139-140
Boarık 143
Boğdan 323, 325, 327, 333
Boğdan Hmelnitskiy 327
Bolhov 323
Bolşevikler 465, 475, 486, 487, 488, 489, 490, 491
Borçigin 252
Boris 151
Boris Han 151
Bögü Kağan 83-84, 90, 95
Böri Tegin 171, 190, 193-194
Börte Fuçin 252
Brejnev 495
Bucak 325, 327-336
Budapeşte 26, 30
Budha Mağaraları 56-57
Buğra Han Muhammed 172

Buhara 17, 34, 166, 169, 171, 173-174, 179, 181-182, 185-189, 191-193, 197, 231, 245, 254-255, 259-260, 265-267, 280, 286, 313-315, 380, 418, 425, 427-435, 438-447, 450, 452, 457, 466-470, 472-475, 478-483, 486-491, 494
Buhara Emirliği 430, 434, 467, 469, 475, 481, 483, 487-488, 494
Buhara Halk Cumhuriyeti 482, 488-491, 494
Buhara Hanlığı 17, 425, 427-432, 434-435, 438, 439, 442-444, 468, 489
Bukan (Mukan) 106
Buka-Timur 260
Bulan Kağan 156
Bulgaristan 130-131, 274
Bulgarlar 19, 141, 147, 149-151, 169, 196, 199, 201
Bumın 52, 65-66, 72, 75, 91
Burhaneddîn Bulgarî 201
Burhaneddîn el-Buhârî 235
Burhânî 226
Bursa 24, 336
Burtaslar 197
Burunduk 437
Bûst 191
Buşehr 384
Buynaksk 493
Buzavlık 463
Bügdüz 131
Bügülme 463
Büveyhîler 193, 216
Büyük Petro 466
Büyük Selçuklu Devleti 129, 205, 209, 219, 355

C

Cafer b. Abdullah 167, 198
Câmasb 51
Camboyluk 334
Camuka 252
Can Ali 298, 303
Canay Han 302
Canım Hoca 331
Canibek 277-278, 307-308, 325-326
Canibek b. Mahmud 307
Canibek Giray 325-326
Can Mabet Bey 333
Cantimur Mirza 329-330
Carter V. Findley 31
Cebe 253, 254, 255
Celâl Devvanî 375
Celâleddîn Devvânî 371
Celâleddîn Fîrûzşah Halacî 342
Celâleddîn Hârizmşâh 226, 234-235, 240, 243-244, 255, 341
Celâleddîn Hasan 233
Celayir 368-369, 375, 407, 420, 443
Celayir Hanedanlığı 368-369, 375
Celayirliler 361, 367-368
Cemâleddîn Afganî 459
Cemâleddîn Cîlî 242
Cemal Karşı 269
Cend 129, 130, 193, 206, 209, 229, 233
Ceneviz 320, 358
Cenevizliler 320-321
Cenova 285
Ch'ang-an 43-45, 56
Chang Ch'ien 41
Chantal Lemercier Quelquejay 29
Ch'i 56
Ch'iler 77
Chin Hanedanlığı 43
Chiou-ch'üan 75
Chou 39, 56, 63, 65-67, 71-72, 74-75, 77
Choular 77
Christian Noack 31
Chumukun 111
Ch'ü-ch'ü Ching Sheng 48
Chü-ch'ü Meng Hsün 45
Chün Ch'en 41
Cibril b. Sârim 239
Cihangir 346, 350, 373, 375, 438, 446
Cihanpenâh 344
Cihanşah 368-371, 373, 416
Cimsar 116

Cizvit 15
Cizzak 468
Corci Zeydan 458
Cuci 109, 256-257, 259, 273-274, 278-280, 306-307, 311-312, 314, 425
Cuci Ulusu 273-274, 278-280, 307, 425
Curmagun 256
Cuybarîler 440
Cücen 19
Cüneyt Han 490
Cürcân 192, 221
Cürcânî 225, 238, 239
Cüveynî 269, 358, 363, 364, 365
Cüzcân 192
Czaplicka 22

Ç

Çabış Kağan 107, 118
Çadak hocaları 434
Çağatay 25, 85-87, 92, 255-256, 258-262, 265-270, 273, 294, 372, 388, 416, 419, 435, 460, 479, 482
Çağatay Hanlığı 85, 87, 92, 258-262, 265-270, 294, 416, 435
Çağmînî 238
Çağrı Bey 193-194, 206-208, 222
Çağrı Han Ali b. Hasan 173
Çaka 277
Çaldıran 377, 386, 396
Ç'ang-an 95
Çapar 261
Çarcuy 432, 488
Çarlık Rusya 109, 429
Çaruklug 131
Çavuldur/Çavundurlar 132
Çaykin 478, 486
Çehrin Kalesi 328
Çekoslovakya 273
Çengiz Han 16, 18, 21, 25, 29, 31, 81, 84-85, 87, 94, 109, 124, 233-234, 245, 273, 280, 283, 294, 299, 310, 319, 335, 345, 355, 361, 364, 367, 407-408, 411, 414, 420, 425, 436
Çengiz İmparatorluğu 16, 21
Çengizoğulları 30, 34, 280, 282
Çengiz Yasası 262, 299, 315
Çepniler 376
Çerkezler 275, 323, 329
Çernenko 495
Çernigov 256
Çernyaev 468, 471
Çırçık Irmağı 468
Çiçek Hatun 156
Çi-çi 42, 43
Çigtim 101
Çiğiller 123-124
Çihrin Kalesi 305
Çikler 119
Çimgi-Tura 311
Çimkent 430, 434, 467
Çin 15, 16, 22, 27, 30-34, 39-47, 49-50, 52-57, 61-68, 70-78, 81-93, 95-96, 98, 100, 102, 105-123, 125-126, 137-138, 179, 182, 214, 251-258, 260, 263-266, 268, 286, 293-294, 313, 316, 350, 356, 366, 408, 410, 456, 467, 469, 471
Çinliler 19, 24, 29, 39, 40-43, 46, 57, 69, 75, 77, 83-84, 107, 112-114, 116, 118, 182
Çirmiş 275, 456
Çoban 159, 361, 472
Çobanlılar 361
Çokayoğlu 479
Çor 82-83, 94-95, 107, 111, 113, 115, 159
Çökürmüş 207
Çufutkale 337
Çu Nehri 50
Çuvaldar 131
Çuvaşlar 26

D

Dağıstan 282, 380
Dalmaçya 256
Damolla İkram Efendi 475
Dandanakan 129, 194, 206

Danişmendliler 20
Danyal 301, 440
Danyal Bey Bahaeddîn Nakşibendî 440
David 17, 29, 151, 161, 367
David Bivar 29
Debusiye (Kutlug Ordu) 171
Decartes 223
De Guignes 15, 35
Delhi 261, 265-266, 341-346, 405, 420
Delhi Sultanlığı 341-344
Dengizik 141
Denison Ross 17, 22
Denis Sinor 30
Derbent 144-145, 154, 275
Derviş Ali b. Şeyh Haydar 308-310
Derviş Ali Çengî 447
Derviş Han 472
Descartes 223
Deşt-i Kıpçak 161-162, 255-256, 258, 273-274, 280, 294, 311, 322-323, 338, 406-408, 427, 431, 436-437
Devin Deveese 31
Devlet Berdi 319
Devlet Giray 323-324, 329-330, 333-334
Devletment Bek 489
Deylemli Büveyhî Hanedanı 213
Dey-Seçen 252
Dımaşk 207-208, 238-239, 417
Dihistan 193, 230, 244
Dimitritaş 323
Dinyeper 130, 148, 156
Dinyester 139
Diyarbakır 207, 360, 371-372, 375-377
Dmitriy Kurov 313
Dobruca 141, 149
Doğu Avrupa 26, 32, 34, 64-65, 125, 137-139, 141-143, 145, 147-148, 152, 156, 159-160, 169, 256, 263, 294, 310, 321-322, 326-327, 335-338, 456
Doğu Ch'in Devleti 45
Doğu Gök Türk Kağanlığı 22, 107
Doğu Tatarları 19
Doğu Türkistan 27, 31, 40, 43, 45, 52, 76, 83, 93, 96, 102, 108, 114, 120, 186, 251, 254, 258, 263-264, 434-435, 446, 449-450
Doğu Wei Devleti 56
Dokuz Oğuzlar 119, 125-126, 132
d'Oldenburg 96
Dolgorukiy 333
Don Kazakları 314
Don Nehri 138, 149, 154, 198
Dulkadiroğulları 377
Dunhuang 86, 96, 100, 102
Durranîler 381
Duşenbe 489
Dutov 486
Duva Han 260-261, 266
Dükçü İşan 472

E

Ebiverd 378, 380
Ebû Abdullah Hüsâmeddîn el-Ahsikesî 238
Ebû Abdullah Şerefeddîn el-Mürsî 238
Ebû Ali el-Belâmî 189
Ebû Ali Hamîd el-Bulgarî 201
Ebû Ali Sîmcûrî 191
Ebû Bekir 235-236, 411, 435
Ebû Bekr Levîk 190
Ebû Bekr Tihranî 371, 416
Ebû Cafer Ahmed el-Gırnatî 238
Ebû Cafer el-Hâzin 225
Ebû Hâmid Muhammed 221
Ebû Hanife 222
Ebû Hâtim İsfizarî 223
Ebû İshâk el-İşbîlî 238
Ebû İshak eş-Şirazî 217, 220
Ebû İshak İbrahim 190
Ebulekîler 431
Ebû Mansûr el-Abbâdî el-Mervezî 240
Ebû Muhammed el-Hârizmî 235
Ebû Nasr 168, 170, 184-185
Ebû Nasr Sâmânî 170, 184-185
Ebû Reyhân el-Bîrûnî 195

Ebû Said 361, 368, 371, 373, 408- 410, 415-416, 419, 421, 426
Ebû Tâlib Azîzüddîn el-Mervezî 238
Ebü'l-Abbas Ahmed el-Endelüsî 238
Ebü'l-Berekât Hibetullah b. Melkâ 225
Ebü'l-Fazl Beyhakî 196
Ebü'l-Fazl el-Kirmânî 240
Ebü'l-Feth el-Büstî 195
Ebü'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî 238
Ebü'l-Feyz Han 428
Ebü'l-Gazi Bahadır Han 131, 133-314, 443
Ebü'l-Hâmid Mahmud İbn Muhammed es-Sâbûnî 245
Ebü'l-Hâris Mansûr 191
Ebü'l-Hasan el-Harakanî 196
Ebü'l-Hasen Abdülgafir el-Fârisî 237
Ebü'l-Hasen Radıyeddîn el-Müeyyed et-Tûsî en-Nîsâbûrî 245
Ebü'l-Hayr Han 311, 425-427, 437
Ebü'l-Mansûr Mâturîdî 184
Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî el-Mervezî 237
Ebü'l-Muzaffer Siraceddîn Muhammed 346
Ebü'r-Recâ ez-Zâhidî el-Gazmînî 238
Ecmir 344
Edigey 280, 311, 319, 436, 439
Edirne 24, 337
Eftalit 19, 50
Ekber 125, 209, 345-346, 348-350, 446
Ekber Şah 345-346, 348, 350
el-Ahsa 207
el-Birzalî 283, 287
Elburz 378, 382-383, 387, 390
el-Cezire 235
el-Harakî 225
Elizaveta Petrovna 332
el-Kâdir Billâh 192
el-Kaim Biemrillâh 216
el-Kelamatî 170
el-Kırımî el-Hanefî 288
el-Mehdî 127
el-Mutî'lillah 167
el-Ömerî 144, 275, 284, 286
Elvend 375-376
Emevî 114-115, 120, 165, 197, 214, 341
Emin Ahmed Razî 443
Eminek Mirza 302, 321
Emin Giray 323
Emir Firûzşah 418
Emir Haydar 429, 441, 457
Emir-i Masum 429
Emir Kazagan 262
Emir Masum 17
Emir Muızzî 226
Emir Muzaffer 468-469
Emir Muzaffereddîn 17
Emir Nasrullah 17, 429
Emir Tamgaç 231
Emir Timur 262, 279-280, 285, 405, 407, 419
Emir Tulubay 278
Emir Yahya 410
Endülüs 238, 405
en-Nâsır li-dinillâh 231
en-Nâsih Ahmed b. Şems es-Sarayî 287
Enverî 226
Enver Paşa 485, 490
Er-chu Jung 55
Ercümend Bânû Begüm 349
Erdebil 355, 376, 382, 385, 396
Erdel 327
Erivan 368, 378, 382
Ermeniler 19, 388, 487
Ermenistan 256, 258, 356, 360, 399
Ertim 159
Erzincan 234, 371, 376
Erzurum 372
Esîri Ahsiketî 226
Esterabad 355, 378
Eşnas b. Muhammed 189-190
eş-Şehristânî 225, 238
Etrek Nehri 391
Evliya Ata 430, 467
Evrengzib 346, 351
Eymür 131
Eymürler 132
Eyyûbî 226
Eyyûbîler 20, 162, 234

Ezrakî-i Herevî 226
ez-Zahidî 287

F

Fahreddîn er-Râzî 226, 238, 239, 244
Fahreddîn Mübârek Şah 131
Fahrülmülk 221
Farab 123
Fârâbî 220
Farah Antun 458
Fars 19, 21, 33, 65, 84, 182, 205, 209, 224, 226, 233, 240, 266, 274, 369, 371, 373, 379, 382-385, 389, 396, 410, 418, 447, 474, 488-489
Fatıma Sultan Bike 305
Fâtımî Devleti 216
Fâtımîler 205, 214, 220
Fazlullâh b. Ruzbihan 375, 441, 443
Fazlullâh-ı Hurufî 421
Feng 54, 55
Ferâmurz 206
Fergana 41-42, 114, 120, 123, 166, 180, 264, 266, 345, 433, 435, 446, 450, 467-468, 471-473, 478, 484, 485, 488-489, 496
Ferideddîn Attâr-ı Nîsâbûrî 242
Ferideddîn Mesud 344
Ferruh Siyer 351
Feth Ali Şah 383, 394-395, 398-399
Feth Giray 331
Fetihpûr Sikri 350
Feyzullah Hoca (Hocayev) 488
Fırat 207, 360
Filistin 129, 356
Fin-Ugor 32, 155, 196, 275
Fîrûzâbâd 344
Fîrûzşah 342, 418
Franklar 146
Fransa 15, 383
Frebr 188
Fritigern 139
Frunze 430, 488

G

Gagauzlar 131
Gaibî 447
Gainas 139
Galiç 256
Galya 140
Gandhara 52
Gao Xianzhi 120-121
Garcistan 192, 194, 229
Gaspıralı İsmail Bey 460, 462
Gavin Hambly 29, 381
Gavril Radomir 151
Gazan Han 242, 359-362, 365-366, 367, 371
Gazi Giray 322, 325, 329-330
Gazi Tuğluk 342
Gazne 189-191, 194-195, 209, 265
Gazneliler 16, 18, 31, 169-171, 189-190, 192, 194-195, 206, 208, 229
Gazneli Mahmud 191-192, 206, 213
Gazneli Mesud 206
Gazzâlî 218, 220-222
Gedik Ahmed Paşa 321
Gence 376, 378, 382
General Lacy 331
George Rakoçi 327
Gepid 141, 146
Gepidler 146
Gerdîzî 159, 196
Gevherşad 411, 418
Geyhatu 359, 363, 366
Gılcaîler 379
Gılcaî Türkmenleri 380
Gıyaseddîn Tarhan 411
Gıyaseddîn Tuğluk 342, 344
Gilan 361, 379, 421
Giraylar 298
Girey 437
Giyaseddîn Balaban 342
Gobi Çölü 54, 84
Gorbaçov 466, 495
Gostun 148
Gotlar 138-139

Gök Orda 280
Göktepe 430, 469
Gök Türk İmparatorluğu 205
Gök Türk Kağanlığı 22, 33, 62, 82, 91, 94, 106-107, 112-113, 118-119, 126
Gök Türkler 16, 28, 30-31, 33, 52, 56, 61, 66, 69, 72, 75-78, 107, 112-113, 117, 119, 126, 169, 189
Gözleve 336, 337
Grigoryev 169, 284
Grumbates 50
Grünwedel 96
Gucerat 342
Guo Hongzhen 33
Gupta Devleti 51
Gûrlu 194, 232, 341
Guzlar 32
Güçlük 172, 254
Gülhanî 448
Gülistan 285
Gürcistan 207, 256, 258, 275, 360, 399
Gürcüler 234, 373-374
Gürgan 355, 378
Gürgenç 214, 234, 236-237, 240, 244-245, 246, 254
Gür Han 172, 174
Gürkanlılar 345
Güyük 256-258

H

Habeş Âmid 266
Habeşistan 214
Habsburg 325
Habur Nehri 208
Habuşan 230
Hâce Ahmed b. Hasan el-Meymendî 193
Hâcegî Ahmed el-Kasanî 440
Hâce İshak-ı Huttelanî 421
Hacı Beşir Ağa 331
Hacı Çerkez 306
Hacı Giray 302, 319-321, 328, 332, 335, 337
Hacı Niyaz 310
Hacı Sami Bey 490
Hâcib Ali Garib 192
Hacim Han 432
Haçlı Seferleri 207
Hafız Tanış Buharî 443
Hakan-ı Şirvanî 226
Hakan Mahmud 173
Hakan Şemsü'l-Mülk Nasr 169, 172
Hakaslar 62, 109
Hakîm Süleyman Ata 226
Hak Nazar Han 438
Halaç 189, 191, 389
Halaç Türkleri 191
Halep 207, 216, 222, 360, 376
Halife Mehdî Halil Han 166
Halil Sultan 410
Halim Giray 325, 328-335
Hamdullah Kazvinî 364
Hami 258, 325
Hamid Hoca 480
Hamsa Vilayeti 382
Hanbelîler 219
Han Hanedanlığı 40, 106
Hanti 310, 314, 316
Hârizm 16, 124, 127-128, 174, 179, 192-193, 195, 197, 205-206, 226, 229-231, 233, 235-238, 241-245, 264, 266, 274, 279, 282-283, 285, 287, 412, 420, 426, 431, 444, 447, 450, 490-491
Hârizm Halk Cumhuriyeti 491
Hârizmşâh 230-233, 236, 240, 243
Harizmşah Altuntaş 171
Hârizmşâh Atsız 209, 226, 240, 243
Hârizmşâh İmparatorluğu 26
Hârizmşâhlar 18, 124, 172, 174, 229-245, 253-255, 264, 363
Hârizmşâhlar Devleti 229-230, 232-235, 240, 243-244, 253-255, 264
Hârizmşâh Tekiş 174
Harput 371
Harran 207
Harun Buğra Han 169
Hasan Andakî 186

Hasan Ata 'Abeşî 20, 35
Hasan b. Yûsuf el-Buhârî es-Sâmânî 185
Hasan Nisarî 442, 446
Haşhaşîler 257
Haydar 198, 302, 308-310, 320, 376, 386, 409, 426, 429, 441-442, 457
Hazar Denizi 50, 52, 64, 127, 137-138, 196, 233, 255, 263, 310, 392, 420
Hazaresb 432, 450
Hazar Hakanlığı 152, 157, 159-161, 196, 197-199
Hazarlar 27, 34, 62, 128, 152-154, 156-157, 160, 168
Hazar Türkleri 19
Hâzin 223, 225
Hedin 96
Hemedan 358, 379
Herakleios 153
Herat 170, 191, 217, 360, 369-371, 375, 377, 409, 411, 415-416, 418, 427
Herberstein 303
He Xingliang 33
Hırvatlar 147, 151
Hıtay Baba 309
Hızır Han 86, 342
Hibetullah b. Muhammed et-Taberî 183
Hicaz 205, 207, 241, 351, 458, 461, 472, 480
Hilmend Nehri 195
Hindistan 17, 32, 51-52, 65, 100, 123, 169, 179, 189, 191-195, 214, 234, 255, 261, 266, 286, 313, 341-352, 380, 384, 398, 406, 411, 413, 417, 438, 440, 446, 466-467, 472, 483
Hindûlar 349
Hindûşahî Caypal 191
Hint-Avrupa 106
Hisar 446
Hiung-nu 138
Hive 17, 34, 131, 381-382, 425, 427-428, 430-433, 438, 439, 444, 447-448, 450-452, 466-469, 473, 479-480, 490-491
Hive Hanlığı 17, 425, 427-428, 431-433, 438-439, 444, 452, 468, 480, 490
Hoca Afak 435
Hoca Ahmed Yesevî 185, 226
Hoca Ahrar 440
Hoca Hasan Nisarî 446
Hoca İslam 427, 440
Hoca Yûsuf Hemedânî 186
Hocend 179, 187, 467, 468
Hoelün Hatun 252
Hokand 16, 34, 425, 429-430, 433-434, 439-440, 445, 448, 450-451, 467-468, 478, 483-487, 496
Hokand Hanlığı 425, 429-430, 433-434, 439, 467-468, 484
Ho-lan boyu 54
Ho-lien Po-po 44
Ho-lien Ting 45
Honan Eyaleti 57
Honoria 140
Ho-pei 54
Horasan 114, 127, 129, 166, 170, 173, 179-180, 184, 186, 189, 191-194, 197, 205-206, 208-211, 217, 221-222, 229-231, 234-235, 241, 244-245, 260, 265, 355, 359-360, 362, 369, 377-381, 384, 389, 396, 398, 410, 421, 427, 433, 442
Hoten 43, 52, 88, 172, 179, 244, 266
Hotin 325, 326, 330
Hoytu-Tamir 95
Hsia Devleti 44, 45
Hsia Hanedanlığı 39
Hsiao Ching-ti 56
Hsiao Ming-ti 55
Hsiao Wen-ti 55-56
Hsiao Wu-ti 56
Hsien-pi 43, 53, 55, 138
Hsien Wen-ti 54-55
Hsin-li 63
Hsiung-nu 30, 39, 56, 106
Hsiung-nu İmparatorluğu 30
Hsüan Tsang 50
Hsü-pu 46
Hu-chie 63
Hu-han-yeh 42-43

Hulm Boğazı 190
Huluwu 111
Humartegin 218
Humeynî 400
Humus 360
Huneyn b. İshak 220
Hun İmparatorluğu 39, 50, 63, 106
Hunlar 16, 28, 31, 33, 39-42, 47-49, 64, 83, 126, 138-142
Huntington 31
Huo Ch'ü-ping 41
Hurifîler 421
Huseluo 112
Huşnavaz 50
Huttel 115
Hutton 17
Hu-yen 46
Huzistan 378, 383, 421
Hüdabende 377
Hüdayar Han 451, 467-468
Hülagü Han 275
Hümâyun 331-333, 345, 350
Hürmüz 51, 232, 379
Hüsameddîn Hamid b. Asım el-Barçınlığı 288
Hüseyin b. Ali es-Sığınakî 288
Hüseyin Baykara 408-410, 419
Hüseyin b. Canibek 307-308
Hüseyin Namık Orkun 26
Hüsrev-i Dihlevî 344
Hüsrev Melik 194
Hz. Adem 19
Hz. Ali 361, 369-370
Hz. Muhammed 19, 299
Hz. Nuh 387

I

II. Hüsrev 144
Ioannes Çimiskes 151
Irak 129, 131, 182, 205, 208-209, 216-217, 219, 229, 231-234, 241, 245, 258, 266, 355-356, 361-364, 367-369, 373, 375, 377, 383, 389, 400, 409
Irak-ı Acem 231-234, 377, 389
Irak-ı Arap 377
Irak Selçuklu Devleti 208, 231
Irak Selçukluları 208, 231
Isfahan 173, 193, 195, 206, 217, 222-223, 225, 235, 244, 379, 384
Isık Göl 116, 180, 190, 467
Işbara 70, 111-112, 118
Iustinos 143
Iwa/Yıwa 131

İ

İbak 311-312, 314, 426
İbn Asâkir 219
İbn Battuta 163, 274, 284, 412
İbn el-Kassâb 231
İbn Fadlan 127, 144, 167, 197-200
İbn Haldun 167, 306, 459
İbn Havkal 156
İbn Heysem 220
İbn Sînâ 220, 223, 225
İbnü'l-Arabşah 287
İbnü'l-Esir 127, 168-169, 220
İbnü'l-Heysem 225
İbnü'l-Kudûrî el-Mutahhar el-Nurkâti el-Hârizmî 245
İbrahim Ayba 425
İbrahim el-Pehlivan el-Hârizmî 244
İbrahim Han 296
İbrahim Lûdî 343, 345
İbrahim Mirza 302, 410
İbrahim Yinal 207
İ-chih-hsieh 41
İdil 20-21, 27, 32, 127-128, 137-138, 144-145, 147, 155-157, 159-161, 166-169, 196-201, 256, 273-275, 280, 283-284, 297-298, 300-301, 309-310, 312-314, 319-321, 323, 436, 455, 457, 459, 464-465, 472, 496
İdil Bulgar Devleti 20, 144, 273-274, 283
İdil Bulgarları 21, 27, 147, 157, 166, 196-198,

275
İdil-Ural 273, 275, 455, 459, 465, 472, 496
İdris-i Bitlisî 375
İgdir 131
İgdirler 132
İhanlı Devleti 370
İhşidîler 165
İhtiyareddîn Kalesi 415
İlarslan 230-231
İlbars 431-432
İlçigiday 261, 267
İlek 141, 142
İlham Han 296
İlhanlı Devleti 278, 355-356, 360-361, 367, 369
İlhanlılar 25, 258, 269, 285, 294, 355-358, 361-362, 365-367, 374
İlig Nasr 170-171, 185, 191-192
İli Nehri 258
İlk Chao Devleti 44
İlminskiy 470
İlteriş Kağan 107, 111, 118-119
İltutmış 341-342, 344
İltüzer 433, 450
İmam Kulu Han 428
İmamü'l-Harameyn el-Cuveynî 217-218, 220-221
İnayet Giray 326
İndus Irmağı 255
İnel Kağan 113
İngilizler 346, 384
İngiltere 16-17, 383, 429, 468
İnkirman 321
İpek Yolu 41, 46, 52, 76, 81, 85-86, 88-89, 91, 100, 179, 256, 265, 267
İran 16, 18, 23, 27, 32, 50-52, 65, 90, 110, 129, 131-133, 137, 143-145, 169, 182, 195, 205-206, 209-210, 213, 216-217, 234, 256-258, 266, 279, 282, 286, 294, 305, 310, 314, 323-325, 326, 330-332, 344, 346, 348, 355-356, 358, 361-370, 373, 375, 378-379, 380-390, 392-399, 400, 401, 406, 415, 421, 427-429, 432, 437-438, 441-443, 446-447, 471
İranlılar 24, 29, 182, 364-367, 387, 388
İran Moğolları 16, 132, 282, 358
İran Türkleri 384
İrdana 434
İrtiş 118, 145, 310-311, 314-315
İsen-Buka 261
İsfehbed Hüsâmü'd-devle Erdeşir 232
İsfendiyar Han 469, 490
İskender Lûdî 343
İsker 311
İskitler 21, 31
İslam Giray 308, 322-323, 325-327, 338
İsmail Abidî 477, 485
İsmail bin Ahmed 123
İsmailîler 207, 257
İsmail Mirza 309, 375, 376, 436
İspanya 383
İstahr Kalesi 376
İstanbul 15- 25, 28, 33-34, 36, 63-64, 70, 72, 82, 86-88, 94, 97, 101, 105, 114, 117, 125, 139-140, 144-146, 149-151, 209, 213-216, 219, 229-231, 233-235, 237, 239, 242-244, 274-276, 280, 282-283, 285-287, 298, 309, 320-322, 325-326, 328-329, 331-333, 336-337, 351, 365, 368, 375-376, 379-380, 396, 405-406, 411, 416, 418, 420, 430-431, 456-458, 461, 465, 467, 472-474, 476, 479-483, 488-489
İstemi 52, 75-76
İstemi Yabgu 75-76
İsveç 303, 305, 327, 330
İşan Sultan 489
İşbiliyye 238
İşim Han 438
İşterek Mirza 437
İtalya 139, 140, 147
İvan 151, 278, 296-298, 300-301, 303-304, 309, 312-314, 323, 477
İvan Kalita 278
İvan Vladislav 151
İvaz 433

İyas Mahdum 475
İzzeddîn el-Kendî 184
İzzeddîn Keykavus 276

J

Jingling 85
John Merrick 304
Jordanes 142
Joscelin 207
Joseph de Guignes 15, 16, 19, 35
Juan-Juanlar 16, 50, 54
Justinianus 146

K

Kabaç Hatun 166
Kaban 159, 296
Kabartay 330-331, 436
Kabartay Ülkesi 436
Kâbil 189-191, 343
Kabul Han 252
Kabûs b. Vaşmigîr 192
Kaçanak Boğazı 328
Kaçar 376, 378-379, 381-384, 386- 390, 392-395, 398-400
Kaçar Devleti 393, 399
Kaçar Hanedanlığı 381-384, 390, 392-395, 398-400
Kaçarlar 131, 378, 382, 384, 387, 397-398
Kadı İsa 374, 375
Kadır Han Ahmed 186
Kadır Han Cibril 173, 182, 188
Kadır Han Yûsuf 171, 183, 185
Kadızade-i Rumi 441
Kadirali Celayir 443
Kafkasya 26, 138, 143-145, 153, 274-278, 294, 310, 356, 364, 378-379, 384, 455, 461, 463, 482
Kahire 25, 217, 220, 235, 239, 287, 358, 375, 458, 479
Kâkûyî 206
Kâkûyîler 193
Kalka Nehri 198
Kalmuklar 16, 327, 432, 435, 437
Kama Nehri 197
Kamaniçe 328
Kan-chou 86
Kandahar 345
Kandik 145
K'ang-chü 42
Kanglı 63-64, 172, 226, 240, 316, 420, 432
Kansu 40, 41, 45, 84, 86, 90-92, 96
Kansu Uygur Kağanlığı 86
Kantemir Mirza 326
Kanunî Sultan Süleyman 323, 377
Kao-ch'ang Uygurları 84
Kao-ch'e 53-54, 63, 64
Kao Huan 56
Kao Tzu 40
Kapadokya 143
Kapgan 67, 70, 76, 107, 113, 118
Kaplan Giray 329-331, 333
Karabağ 378, 382, 387
Karabalgasun 83, 94-95, 251
Karabay 159
Kara Beckem b. Kara Arslan 190
Kara Bölük 131
Karacadağlu 376
Karadağ 376
Karadeniz 27, 30, 62-65, 81, 125-126, 129-130, 142, 147, 149, 157, 159, 161-162, 196, 205, 207, 265, 276, 294, 319, 320-321, 408
Kara Devlet Giray 330
Karahanlı 27-28, 57, 61, 63, 93-94, 123-124, 129, 205, 232
Karahanlı Devleti 93, 123, 129, 232
Karahanlılar 18, 31, 33, 93, 123-124, 129, 166, 168-169, 171, 174, 190, 192, 196, 198, 201, 226
Karahıtaylar 18, 109, 124, 173-174, 232, 254
Karahoca 265
Karakalpak 28, 449
Karakalpaklar 16, 130, 439
Karakol 432

Karakoyunlular 131, 355, 367-373
Karakum Çölü 378
Karakurum 255-256, 259, 265, 274, 356
Karamanoğulları 359
Karamzin 312
Kara Osman 371- 373
Karasu 186, 331, 336
Karasupazar 333
Karaşar 43, 116
Karaşehir 84, 88
Karaunas Kabilesi 262
Kara Yûsuf 368-370, 372
Kara Yülük Osman 372
Karay Yahudileri 337
Kardam Han 150
Karluklar 64, 105, 116-124, 168, 170, 172-174, 195
Karpat Havzası 146
Kars 207
Karşî 167, 168
Kasar Tigin 108
Kâsım 16, 34, 280, 294-296, 297, 300-306, 308, 312, 316, 319, 437-438, 458
Kâsım b. Seyyid Ahmed 308
Kâsım Emin 458
Kâsım Han 300, 301, 437-438
Kâsım Tura 316
Kaşan 421
Kâşgar 22, 43, 52, 88, 93, 123, 168, 170, 172, 174, 179-180, 182-184, 193, 265-267, 269, 313, 405, 420, 435, 439, 450
Kâşgarlı Mahmud 49, 93, 131, 145, 168-169, 174, 179, 180, 183
Kaşira 324
Kaşkaylar 379, 384
Kaşkay Türkleri 379
Kaşlık 311, 313
Kat 431
Katavan 208
Katerina 334, 456, 463
Katrân-ı Tebrizî 226
Kattagan 124
Kaufmann 467-470, 476
Kavad 143
Kavurd 206-207
Kayalıg 124
Kaydu 260, 261
Kayıg 131
Kayılar 132
Kaylar 128
Kayyum Nâsırî 460
Kazak 28, 33-34, 62, 280, 304, 323, 325-328, 338, 425, 437-439, 441, 443, 449-450, 458, 463-464, 467, 471, 473, 476, 479, 493
Kazak Hanlığı 425, 437- 439
Kazakistan 34, 42, 50, 58, 63-64, 106, 111, 124, 127, 254, 258, 430, 464, 471
Kazaklar 16, 313-315, 326, 432, 438, 441, 443, 449
Kazan 16, 20-22, 27, 32, 34, 196, 262, 274, 280, 283, 286, 288, 294-301, 303, 306-307, 309, 311-314, 316, 319, 320, 322-323, 436, 455-461, 463-465, 473, 475-478, 481-482, 496
Kazan Han 262
Kazan Hanlığı 20-21, 294-301, 303, 309, 311-314, 316, 322, 455
Kazanka Nehri 197
Kazimir 320
Kazvin 235, 244, 377
Kazvinî 189, 244, 269, 278, 364
Kebek Han 266-267
Kefe 285-286, 320-321, 337
Ke-k'un (Kırgız) 63
Kellâbâd 173
Kemaleddîn Bînaî 370
Kemaleddîn b. Yunus 226
Kemaleddîn et-Türkmenî 286
Kem Nehri 82
Kerç 285, 321, 336
Kereyit 252, 407, 420
Kereyitler 251-252
Kerimov 474
Kermina 432
Kerulen Irmağı 64

Keş 417
Keşmir 32, 52, 472
Keşşaf Tercemanî 466
Kevseranî 395-396
Keykubad 234, 342
Kıbrıs 34
Kılıç Arslan 174, 208
Kılıç Arslan Han Osmân 174
Kılıç Tamgaç Han İbrahim b. Hüseyin 183, 184-185
Kılıç Tamgaç Han Mesud b. Hasan 174
Kınık 129, 131, 205, 407
Kıpçak 16, 109, 129, 156, 159-163, 197, 201, 255-256, 258, 273-276, 280, 284, 294, 303, 310-311, 316, 322-323, 335-336, 338, 406-408, 420, 427, 431-432, 436, 437, 462, 467, 493
Kıpçaklar 27, 32, 65, 128, 130, 158, 160-162, 197, 231, 274, 275
Kırgız 16, 28, 33-34, 62-63, 83, 106-110, 119, 304, 310, 464, 467, 471-472, 493
Kırgızistan 34, 109, 111, 116, 124, 258
Kırgız Kağanlığı 108
Kırgız-Kazaklar 16
Kırgızlar 64, 82, 83, 105-110, 112-113, 119, 251, 471
Kırıkyer 337
Kırım 16, 27, 32, 34, 153, 156, 162, 256, 274-275, 277-278, 280, 283, 288, 294, 296-304, 306-311, 313-314, 319-338, 437, 455, 460, 462-464, 472-474, 492, 496
Kırım Giray 332-333, 338
Kırım Hanlığı 294, 297-298, 300, 302-303, 307-309, 313-314, 319-329, 332, 335-338
Kırımî Rıza Efendi 332
Kıtaylar 81
Kıvâmeddîn Müeyyedülmülk 244
Kıyat 252, 280, 335, 432
Kızıl Arvat 469, 485
Kızılbaşlar 376, 382, 386, 388
Kızılsu 468, 470, 479
Kızıl Tura 313, 316
Kiev 130, 152, 154, 158, 160, 198, 256, 322
Kili 321
Kimekler 32, 109, 124, 128
Kin Devleti 252, 255
Kirman 193, 205-206, 232, 242, 369, 373, 378, 382-383, 389
Kirman Selçukluları 206
Kirmanşah 382
Kitan Devleti 251
Kitanlar 86, 109, 124, 253-254
Knez İgor 157
Koca Yûsuf Paşa 334
Koçkor 116
Koço 84-86, 90-93, 101
Koço Uygur Kağanlığı 84
Kolesov 488
Konçaka 278
Kongrat 252, 280, 336, 407, 420, 432, 444
Kongratlar 439
Konstantinos 149, 151
Konstantin Tikh 276
Kore 120
Korla 88
Kormisoş 150
Kozaklar 16, 471
Köten 162, 257, 279
Krakov 277
Krasnovodsk 468, 470
Kreşen Tatarlarından 456
Kua-chou 86
Kubad 51
Kuban 144, 148, 330-332, 334-336, 436
Kuber 149
Kubilay 89, 256-258, 260-261, 266, 276, 294, 356, 359, 366
Kubilay Hanlığı 261, 294
Kubrat 147-149, 153, 196
Kuça 52, 83, 84
Kudüs 207, 221, 357
Kuhanaz 50
Kuh-ı Giluye 378, 382
Kulbay 159
Kulikovo 279

Kum 421
Kuman-Kıpçaklar 27, 65, 158, 160-162
Kumucî Türkmenleri 193
Kumuk 26
Kumul 86, 88, 258
Kunchas 51
Kundurça (Kunduzca) Irmağı 279
Kunlar 128, 160
Kuropatkin 430
Kursık 139
Kurum Han 150, 152
Kusdâr 192-193
Kuşan 50, 52
Kuşan Devleti 52
Kuşanlar 28, 189
Kutalmış 207, 220
Kutb 286
Kutbeddîn Aybeg 341, 344
Kutbeddîn Muhammed 229, 232, 243
Kutbeddîn Mübârek Halacî 342
Kuteybe bin Müslim 114
Kutlug Bilge Kağan 83, 107
Kutlug Boyla 119
Kutlug Nigâr Hanım 345
Kutlug Yabgu 119
Ku-tsang 45, 46
Kuzey Liang 45-46, 48, 54, 56
Kuzey Wei 45, 54, 56
Küçük Muhammed 302
Küçük Orda 436
Küçüm 304, 312, 314-315
Külüg Baga 108
Kündürî 222
Kün-han 50
Kürdistan 378, 396
Küre 158
Kürebir 108
Kür Irmağı 275
Kürtler 234
Küsen (Kuçar) 88
Kyoto 96

L

Lahican 376, 379
Lahor 194-195, 341
Lajos Ligeti 26, 30
Lakay İbrahim 489
Lala Mustafa Paşa 324
Lâmgân 191
Lan 46
Lao Dağı 108
Lao Shang 40-41
lar 56, 64, 175, 177, 212
Le Coq 92, 96
Lehistan 294, 301, 304, 320, 324-331, 333
Lenin 491
Leningrad 18, 274, 282, 472
Leo 140
Leyla b. Numân 167
Liang-chou 86
Liang Devleti 45-46, 48
Liao 86, 109, 251
Litvanya 285, 294, 301-302, 304, 319-320, 322
Liu K'u-jen 54
Liu Sung Hanedanlığı 54
Liu Ts'ung 43
Liu Yao 43, 44
Liu Yüan-hai 43
Londra 17, 96, 468
Lûdîler 342, 344
Luo-yang 43-44, 55, 57

M

Macaristan 26-27, 65, 128, 130, 142, 147, 159, 256, 273, 345
Macarlar 19, 34, 157
Madara 152
Mağrubî 447
Mahin Hajianpur 29
Mahmud 19, 49, 93, 131, 145, 168-169, 171, 173-174, 179-180, 183, 189, 191-193, 195-196, 201, 206-208, 211, 213,

218-219, 225-226, 231, 238, 243-245, 259, 287, 307, 375, 379, 408, 443, 473, 475-476, 478, 480-481, 486
Mahmud b. Emir Vali 443
Mahmud b. Sebük Tegin 191
Mahmud b. Ubeydullâh el-Hârisî 238
Mahmud el-Bulgarî 287
Mahmud Hoca Behbudî 473, 475-476, 478, 480-481, 486
Mahmud Kâşgarî 226
Mahmud Yalavaç 259
Mahmutek 296, 311
Mahtumkulu Firakî 447
Ma-i şehri 41, 77
Makedonya 130-131, 139, 160
Maksud Giray 333
Malamir 150
Malazgirt 129-130, 158, 207, 215-216
Malov 96
Mamay Mirza 279
Mamuk Han 297, 311
Mançular 30
Mançurya 62, 253
Mangışlak 128, 229, 420
Mangıt 280, 323, 325-326, 328, 335-336, 427, 429, 432, 440, 445
Mangıtlar 427, 429, 437-439
Mangup 321
Mankub 336-337
Mannerheim 96
Mansi 310, 314, 316
Mansûr b. Nûh 189
Marcellinus 138, 141, 143
Marco Polo 270
Mardin 207, 360, 372
Margus 140, 142
Mar Han 311-312
Mâverâünnehir 16, 50, 114-115, 121, 123-124, 127, 129, 132, 165-166, 170-171, 173-174, 178, 180-182, 184, 187, 192-194, 197, 205-210, 229-233, 235, 242, 245, 261, 264, 267-268, 359, 373, 375, 408-410, 417, 421, 427-429, 437, 441-442, 445-446, 449
Mazdek 51
Mâzenderan 232, 234, 378-380, 382, 387, 390, 395-396, 421
Mecdeddîn el-Bağdâdî 242
Mecdü'd-Devle 192
Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Adnân Sürhaketî 184
Mecdülmülk 236
Mehmed Giray 297, 302, 307-308, 322, 324-327, 330
Mekke 287, 310
Melik Kâfûr 342
Melikşah 173, 207-210, 212, 214, 218, 222-223, 226
Melikü'n-Nasr 360
Memlük 162, 258, 266, 275-276, 283, 357-358, 360, 362, 368
Memlükler 285, 356-357, 360, 368
Me'mûnîler 229
Meng-Hsün 45
Mengli Bey 232-233
Mengli Giray 301-302, 307, 311, 321-322, 330-331, 337
Mengli Kağan 84
Mengü Timur 276-277
Menûçehr 192
Merâga 357, 366
Mercanî 20, 288, 456-458
Mergilan 472, 487
Merkitler 252
Merv 173, 182, 194, 214, 217, 224-225, 230-233, 236, 240, 243-245, 254, 377-378, 427, 430-431, 437, 469
Mervan b. Muhammed 153
Mervâniler 207
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 328
Mesagetler 21
Mesud b. Mahmud 193
Mesudî 144, 153, 155-156, 195
Mesud Yalavaç 259-260, 267
Meşerskiy Gorodok 295

Meşhed 244, 377, 380, 382, 418
Mete 39
Mevdud 208
Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî 242
Mevlânâ Hürremî 375
Mevlânâ Muhammed Kadî 440
Mevlânâ Necmeddîn Kevkabî 447
Mevlânâ Şah Mahmud 375
Mevlânâ Türki-i Tûsî 421
Meymûn el-Vâsıtî 223
Mezopotamya 90, 368
Mısır 16, 23-24, 65, 162, 165, 216, 219, 239, 241, 283-284, 294, 356-358, 360, 458, 461
Mihail 151, 304-305, 488, 495
Mihail Fedoroviç 304-305
Mihail Garaburd 304
Mihirakula 52-53
Mikâil 206
Ming boyu 434
Ming Hanedanı 86
Ming Yüen-ti 54, 56
Minusinsk Havzası 105-106
Miranşah 410-411
Mir Mahmud 379
Mir Muhammed Amin Buharî 444
Mir Seyyid Azimbay 477
Mirza Abdülazim Sami 445
Mirza Ali Muhammed 400
Mirza Celal Yusufzade 478
Mirza İbrahim 410, 418
Mirza Kalender Müşerref İsferagî 445
Mir Zarif Isfahanî 350
Mithat Paşa 472
Modu Chanyu 106
Moğol hanları 19, 25
Moğol İmparatorluğu 16, 18, 30, 34, 85, 87-89, 109, 124, 251, 255, 258, 260, 263-264, 268-269, 273, 277, 294
Moğolistan 31-32, 39, 53, 63-64, 81-82, 84, 86, 92-96, 107, 109, 124, 126-127, 132, 251-253, 258, 264, 268, 276, 327, 420, 426, 435
Moğol kabileleri 16
Moğollar 17-18, 23, 26, 30, 81, 87, 89, 124, 130, 161, 199, 234, 245, 251-254, 258, 263, 265, 267- 269, 293, 316, 343, 345, 357, 360, 363, 365, 405, 409, 425
Moisey 151
Moldova 130-131
Molla Âlim Mahdum 445
Molla Câmî 448
Molla Ebunnasr Kursavî 457
Molla Şadi 442
Mo-pei Savaşı 41
Mora 130
Mordva 275, 456
Moskova 196, 278-280, 294-295-310, 312, 313-315, 322-329, 335, 338, 405, 420, 464, 466, 486, 489-491, 493, 495-496
Moskova Knezliği 279-280, 294-303, 306, 312
Motun 39-40, 43-44, 47
Moyun Çor 82-83, 95
Mönge (Mengü) 257
Mu-chien 45
Mugan ovası 380
Muhammed Ali Han 434, 445
Muhammed Ali Şah 383
Muhammed Badi es-Semerkandî 447
Muhammed b. Ali El-Kâtib es-Semerkandî 184
Muhammed b. Ebû Bekr en-Nîsâbûrî 239
Muhammed b. Kasım 341
Muhammed b. Kays 226, 240
Muhammed b. Mahmud 193, 244
Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz 174
Muhammed el-Bulgarî 287
Muhammed Emin 297, 433, 451
Muhammed es-Sülemî el-Magribî 238
Muhammed Hârizmşâh 254-255
Muhammed Haydar Duglat 442
Muhammed Hâzin 223
Muhammed Hoca el-Hârizmî 287
Muhammed İshak Veli 435
Muhammed Kul 315

Muhammed Rahim 429, 433, 447-448, 451, 469
Muhammed Rıza Agehî 444
Muhammed Salih 442
Muhammed Şah 342, 351, 383
Muhammed Şibanî 416-417, 427, 431
Muhammed Tapar 208-209, 222
Muhammed Tuğluk 342
Muhammed Turagay 411
Muhammed Yar b. Arab Katagan 443
Muhammed Yûsuf Beyanî 444, 448
Muhibeddîn Ebû Muhammed el-Endelüsî 238
Muizzeddîn Çiştî 344
Muizzüddîn Muhammed 194, 341
Mukan 77, 91, 106
Muncuk 139, 142
Munis 444
Murad 244, 325, 328, 350
Murad Giray Han 328
Murom 299, 306
Murşid Kulu Han 377-378
Murtaza 301, 308
Murtuk 101
Musa Akyiğitzade 460
Musa Cârullah 459
Musa Mirza 311
Musa Yabgu 193, 206
Mustafa Ali 304
Mustafa Çokayoğlu 486-487
Musul 207-208, 217
Mutarrizî 241
Mu-Tekin 255
Mutribî 446
Muzaffer 237, 245, 320, 346, 429, 467-469
Muzafferüddin Şah 383
Mübârek Şah 131, 260-261, 342
Müeyyed Ayaba 230
Müeyyideddîn 231
Münevver Karî 473, 477-479, 481
Müstansır-Billâh 341
Müsterşid-Billâh 208
Müşir Süleyman Paşa 19

N

Nadir Divân Bey 450
Nadir Muhammed 428
Nadir-Muhammed 443
Nadir Şah 346, 378-382, 384, 397-398, 429, 432-433
Nahçıvan 376
Nalivkin 471, 477
Namık Kemal 21, 472
Nara 96
Narbuta Bey 451
Nâsıreddîn Hüsrev Şah 342
Nâsıreddîn Kabaca 234
Nâsıreddîn Kabâce 341
Nâsıreddîn Mahmud el-Hârizmî 225
Nâsıreddîn Melikşâh 243
Nâsıreddîn Muhammed Şah 394
Nâsıreddîn Şah 383, 400
Nasıreddîn Tûsî 366
Nâsırî 230, 460
Nasîr Bek 490
Nasr b. Ahmed 189
Navorino 147
Nayman Güçlük 172
Naymanlar 251-252
Necîbeddîn es-Semerkandî 238
Necip Asım 19, 20, 233, 248
Necmeddîn-i Dâye 242, 245
Necmeddîn-i Kübrâ 241-242, 244-245, 266, 282
Necmeddîn Mesud 375
Neçay 432
Nemengan 472
Nesâ 193, 206
Nesef 261
Nevâî 417, 419, 448
Nevruz 360, 366
Nicola Di Cosma 31
Nijniy Novgorod 295, 298-299, 306, 462
Nikbay 260
Nikephoros 148, 150

Ning-hsia Tengri Çölü 86
Nîşâbur 167, 170, 189, 194, 206, 217-218, 221, 230, 232-233, 245, 254
Nizâmeddîn Ahmed et-Tâcir el-Hasîrî 245
Nizâmeddin Evliyâ 344
Nizameddîn Şamî 405, 407
Nizâmülmülk 182, 207, 211-212, 214, 217, 220-223, 235-236, 244
Nizâmülmülk Mesud b. Ali 235-236, 244
Nizek Tarhan 166
Nogay 32, 276-280, 297-298, 308, 311-312, 316, 319, 327, 332-336, 425, 436-439, 449
Nogaylar 16, 298-299, 307-308, 311-312, 322-323, 332-333, 436-437, 449
Nogay Mirza 276-277, 279
Nogay Ordası 32, 280, 297, 319, 333, 335-336, 425, 436-437, 439
Novgorod 161, 295, 298-299, 301, 306, 463
Novgorod Knezliği 301
Nur Devlet 302-321
Nureddîn Mahmud Zengî 219
Nur Said 416
Nushibiler 111-112

O

Obi Irmağı 304, 311
Oçırlık 112-113, 115
Odessa 472
Ogılmış 233
Ogur 63, 126, 143, 148, 196
Ogurlar 63, 126, 148
Oğulcak Kadır Han 170
Oğul-Kaymış 257
Oğuz boyları 126, 131, 382
Oğuz Han 19, 131-133, 205, 210, 375, 482
Oğuzlar 119, 122, 125-133, 154, 186, 195, 206, 209, 211, 355
Oğuz Türkleri 205
Oğuz Yabgu Devleti 105, 126-127
Oka Irmağı 295
Olcaytu 261, 357, 361, 367
Olcaytu Timur 261
Ondan Sultan 304
Onogurlar 148
On Oklar 111-113, 117, 125
Onon Irmağı 252
On Uygur 82
Oratepe 467-468
Orda-Bazar 285
Ordos 41, 47, 54
Ordu Balık 83, 108
Orenburg 456-459, 461, 463-464, 466, 468, 470, 473, 476, 481-482, 487
Orhon Nehri 83, 95
Orhon yazıtları 65-67, 72, 78
Orhon Yazıtları 62, 63
Or Kapısı 321, 333
Orta Asya 14-18, 20, 22, 23-32, 34-36, 46, 61, 63-66, 77, 81, 84, 88-90, 93-94, 100-101, 108-109, 112, 114, 117, 120, 123, 137-138, 143-144, 160, 165, 168-169, 183, 188, 201, 205, 260, 263-267, 269-270, 285, 323, 350, 382, 387, 399, 406, 415, 429, 434, 437, 440, 444-455, 457, 466, 470, 473, 477-480, 486, 489, 491, 494-496
Orta Doğu 129, 162, 165, 215, 257, 264, 294, 356, 360, 364, 385, 459
Osman Abbas 410
Osman Hoca 480, 488, 490
Osmanlı 13, 15-17, 19-24, 28, 31, 35, 61, 63, 205, 239, 279, 294, 297, 299, 305, 308-309, 313-314, 319-335, 337-338, 345-346, 350-351, 368, 372- 374, 376-378, 380, 383-384, 390, 394, 396-398, 408, 416, 428-431, 436-437, 456, 462, 470, 472-473, 479-480, 483, 497
Osmanlı Devleti 19, 24, 239, 294, 297, 308-309, 313-314, 321, 324, 327, 329-335, 337-338, 374, 380, 394, 398, 428-431, 436-437, 472
Osmanlılar 26, 28, 34, 131, 185, 216, 309, 321, 333-334, 351, 373, 389
Ostragot 138

Ostroumov 476
Oş 472, 488
Otani 96
Otluk Beli 374
Otrar 186, 233, 254, 264-265, 426
Oyrat 109, 420, 435
Oyratlar 252
Ozmış Kağan 119

Ö

Ögedey 255-261, 263, 268, 274
Ögedey Ulusu 260-261
Ömer b. Sehlan es-Sâvî 225
Ömer el-Çağminî 286
Ömer Han 434, 448
Ömer Hayyam 169, 220, 223-224, 226, 239
Ömer Şeyh Mirza 345
Örmiz 51
Ötegin 174
Ötemiş Giray 298, 303
Ötemiş Hacı 275, 277, 279, 280, 282-283, 309, 310
Ötüken 62, 67, 82, 83, 94
Ötüken Uygur Kağanlığı 63, 84, 90, 95, 107, 119
Özbek Han 274, 278, 282-285, 337, 425
Özbek Hanlığı 425-427
Özbekistan 124, 258, 447, 490, 493- 495
Özbekler 16, 28, 345, 377, 389, 417, 419, 425-427, 431, 435, 437, 441, 479
Özdemiroğlu Osman Paşa 324
Özkend 179, 185
Özü Kalesi 331
Özü Nehri 325, 329

P

Pagan 150
Pai-teng (Baydeng) 40
Pakistan 32
Panipat 343, 345
Panonya 157
Paris 15-17, 19, 29, 31-32, 96, 132
Parker 16, 35
Peçenekler 27, 32, 65, 132, 147, 156-159, 161
Peçenek Türkleri 19
Pehlevîler 384
P'ei Chü 76
Pei-t'ing 84
Pekin 96, 253, 256, 265
Pelliot 96
Pencap 194, 345
Pereyaslavl 161, 256, 327
Pervâne 357
Petersburg 96, 196, 333, 459, 468-469, 472, 474, 481
Petro 151, 278, 466, 468-469
Petro-Aleksandrovsk 469
P'ing Ch'eng 40, 55
Pir Hasan 368
Pir Muhammed 408, 411, 428
Pir Pudak 370
Piskopos Johannes 147
Pliska 151-152
Podolya 328
Polonya 27, 256, 273
Poltava 330
Pontus 143
Porsuk b. Porsuk 208
Portekiz 350
Portekizliler 346, 379
Preslav 151-152
Presyan 150
Priscus 141-143, 148
Prokofyev 307
Prozorovskiy 334
Pugaçev 456
P'u-sa 91

Q

Quanzhou 92

R

Radagais 139
Radıyeddîn Ali Lala 242
Radlov 96
Rağıb el-Isfahânî 225
Rahim Kulu 433
Rana Şatra 234
Rangebe 150
Raziyeddîn Nîşâburî 184
Râziye Sultan 342
Reşîdeddîn Fazlullâh 131, 268
Reşidî-i Semerkandî 226
Reşid Rıza 458
Reşt 123
Rey 192, 194, 206, 231, 421, 443
Rızaeddin b. Fahreddin 457-459, 464
Rıza Han 383
Rıza Nur 23-24
Rıza Şah 385
Ribat 332
Richard Pierce 29
Roma 39, 67-68, 139-141, 143, 151, 303
Romanov Hanedanı 304
Romanovskiy 430
Romanus Diogenes 207, 216
Romanya 130-131
Rostov 256, 459
Rua 139
Rubruck 163, 282
Rûhî-i Velvâlicî 226
Rumeli 332
Rus Kazakları 16, 323
Rus knezlikleri 130, 273-274, 276, 278-279, 285
Ruslar 20, 96, 126, 128, 130, 137, 158, 160-161, 197-198, 200, 276-277, 279, 295-300, 303-304, 308-309, 312, 314-315, 323, 329, 333, 437, 467-470, 474, 478
Rusya 15-18, 21, 31-32, 35, 130, 148, 274, 276-277, 279, 281, 294, 296, 298-306, 310, 313, 316, 331-335, 383, 392, 429-434, 436-437, 445, 455-456, 458-472, 474, 477, 482, 485-487, 489, 491, 494, 496
Rükneddîn el-Amîdî 238
Ryazan 274, 324

S

Saadet Giray 322, 328, 330, 332
Sabarlar 64, 145
Sabin 150
Sabirler 196
Sâcîler 165
Sâdeddîn Hammuye 242
Sa'dededdîn-i Hammûye 242
Sadî 448
Sadriddîn Aynî 473
Sadri Maksudî 465
Sa'düddevle 358
Safa Giray 298, 303, 328, 330
Safevî Devleti 367, 377-380, 382, 385, 387-389, 392-393, 396-398, 427-428, 431
Safevîler 131, 322, 350, 376-377, 389, 393, 395, 427
sahalar 396
Sahip Giray Han 297-298, 309, 322-323, 338
Sahte Dmitriy 304
Said Azim Bay 467
Said Giray Sultan 332
Said Han 371, 435
Said İslam Hoca 433
Said Nesefî 447
Sakçı 277
Salacık 337
Salçey Bey 307
Salgur 131
Salomon Hetzfeld 486
Sâmânî Devleti 170, 191-192, 206
Sâmânîler 18, 31, 167-168, 184, 189, 191, 201
Samarskaya Luka Nehri 197
Sam Mirza 445
Samoyed 106
Samuel 151
Saragur 143
saray 44, 51, 55, 108, 182, 187-188, 195, 211, 240, 244, 261, 267-268, 274, 374-375,

387, 395, 446-448, 484
Saray-Batu 284
Saray-Berke 284
Sarayçik 285, 436
Saray el-Cedid 284
Saray Mülk Hanım 407
Sarıkamış 468
Sarı Nehir 44, 83
Sarı Uygurlar 86, 92
Sarkel Kalesi 154-155
Sarmatlar 21
Sartak 274-275
Sâsânî Devleti 50-52, 65, 76, 146, 209, 211, 213
Sâsânîler 50-52
Satılgan Han 302
Sattar Hoca 490
Satuk Buğra Han 166-168, 170, 185
Satuk Tegin 167-168, 170
Savrân 186, 426
Sayın Bulat 303
Sayram 186, 434, 437
Sebük Tegin 189-191, 195
Sebzvar 421
Secut 280
Sekkâkî 241
Selâhaddîn-i Eyyûbî 219
Selamet Giray 325, 330-332, 338
Selanik 130, 146, 160
Selçuk Bey 205, 206, 209
Selçuklu 13, 23, 25-27, 61, 63, 124-127, 129-130, 171-173, 182, 186, 188, 194, 196, 205-226, 229, 231, 234, 276, 355-357, 360, 370, 385-386, 407
Selçuklu Devleti 26, 129, 194, 205, 207-209, 211, 215-217, 219, 229, 231, 276, 355, 360
Selçuklular 16, 31, 125, 129, 131, 158, 173, 193, 194, 205-206, 208-210, 213, 215-217, 219-220, 222, 226, 229-230, 234, 236-237, 359, 407
Selenga 82
Selim Giray 327-330, 332, 333-334
Selim Muhammed 346
Selkup 310
Semender 153, 155-156, 444
Semender Termizî 444
Semerkandî 184, 226, 238, 415, 447, 483
Semerkant 42, 50, 76, 91, 121, 166, 171-174, 179, 181, 183, 186-188, 191, 193, 232, 244-245, 254, 262, 264-267, 288, 345, 409, 414-415, 417-418, 426, 430, 440-441, 445-446, 450, 468-469, 473-475, 478-482, 485, 487, 489
Semipalatinsk 471
Sencer 124, 129, 173, 208-209, 213-214, 221-222, 224-227, 229, 230
Sengim 101
Serahs 194, 206, 233
Sever Han 149
Sevinek Han 150
Sevrey Yazıtı 95
Sevsen er-Rassî 167
Seydi Ali Reis 345, 350
Seyfeddîn Baherzî 242, 282
Seyfeddîn el-Âmidî 226
Seyfi Çelebi 313-314
Seylan 52
Seyyid Ahmed 301, 307-308, 319-321
Seyyid Ak Muhammed 305
Seyyid Burhan 305
Seyyid Hızır Han 342
Seyyidler Hanedanı 342
Seyyid Muhiddîn 350
Seyyid Rakim 444
Sha-chou (Dunhuang) 86
Shang 39-41
Shan-hsi 54, 57
Shesheti 111
Shih Hu 44
Shih Hung 44
Shih-i-chien 54
Shih Lo 44
Shih-pi Kağan 77
Shih-shu-hu-hsi 77
Shunishi 111

Sığınak 233, 288, 310, 426
Sırbistan 274
Sırderya 82, 111, 114, 121, 123, 126-127, 129, 132-133, 168, 170, 206, 280, 355, 426, 438, 467, 471, 473, 485
Sırp Knezliği 277
Sırplar 151
Sibir 16, 34, 106, 143-145, 280, 294, 297, 304, 310-316
Sibir Hanlığı 294, 297, 310-316
Sibirler 142-145, 148
Sibirya 16, 20, 22, 32, 40, 62, 64, 105-106, 110, 116, 132, 273, 304, 310-311, 314, 456, 463, 465, 492
Sicistan 51, 123, 232
Siciut 335
Sigismund 303, 324
Simeon 151, 157, 303-304
Simeon Bikbulatoviç 303-304
Simnan 378
Sind 32, 234, 341
Sirhind 342
Sirmium 146
Sir Tarduşlar 64
Sistan 189
Sivas 373
Siyenpiler 16
Skobelev 468
Skrine 17
Smileç 277
Smolensk 302
Smolyanin 307
Soğd 39, 65, 76-77, 90, 93, 95, 97-98, 116, 180
Soğdiana 50
Soğdlar 75-77, 90
Soğucak 334
Sokollu 27
Solhat 337
Song Devleti 257
Song Hanedanlığı 85
Sonraki Chao Devleti 49
Sosva 314
Sovyetler Birliği 13, 30, 34, 466, 492, 495
Sökmen 207
Stefan Bathory 324
Stein 96
Stephan Dale 31
Sterlitamak 463
Stilicho 139
St. Petersburg 18, 32
Stroganov 314
Stupa Irmağı 122
Subedey 253-256
Subhan Kulu 428, 432, 447
Su-chou 86
Suğdak 285, 321, 336
Sui Hanedanı 72, 77
Sultan Abdülhamid 480
Sultan Ahmed 368, 435
Sultan Alp Arslan 130, 208-209, 216-217, 222
Sultan Baybars 283
Sultan Galiyev 465
Sultan Gıyaseddîn 260
Sultan Gurî 344
Sultan Hüseyin 379
Sultaniye 361
Sultan Melikşah 209-210, 212, 214, 223, 226
Sultan Mevdûd 195
Sultan Said 435
Sultan Sencer 124, 129, 173, 208, 214, 221-222, 224-227, 230
Sultanşah 231, 243
Sultan Yakup 374
Sul Tegin 166
Suluk Kağan 114, 115
Sung Yün 53
Sura Nehri 197
Suriye 129, 131, 165, 205, 207, 209, 216, 219, 235, 241, 245, 258, 266, 356-358, 360-361, 366, 372, 376, 382, 458
Surojik 302
Suvar 145, 196, 199, 285
Su-wu 48
Suyab (Ak-Beşim) 116
Suyurgatmış Han 407

Suzak 426
Suzdal 300
Süleyman es-Saksinî Suvarî 201
Süleyman es-Sarayî 287
Süleyman Paşa 19
Sünit 420
Süveyş Kanalı 384
Süyün Bike 298
Süyünç Hoca Han 446
Svyatoslav 27, 128, 154, 158-160
Szeged 142

Ş

Şabende 447
Şadibek Han 307
Şah Abbas 379, 381, 388-389, 397
Şah Ali 297-298, 302-303
Şah Cihan 346, 349- 351, 369
Şahdiz Kalesi 208
Şah I. Abbas 378-379, 388, 396-397
Şah III. Abbas 380
Şahin Giray 325-326, 332-334
Şah İsmail 367, 377, 382, 386-387, 396, 427, 431
Şah Melik 193, 418
Şah Murad 429
Şah Nimetullah Veli-yi Kirmanî 421
Şah Niyaz 432
Şahruh 368-369, 372, 381, 398, 405, 408-411, 413, 415, 418-419, 421, 426, 434
Şah Safi 379, 396-397
Şahsevenler 378
Şah Sultan 302, 397
Şah Tahmasb 324, 380, 387, 396
Şam 207, 221, 239, 279, 287, 360
Şamî 405, 407, 419
Şan-tung 71
Şapur 50
Şaş (Taşkent) 166, 168
Şato Türkleri 16
Şeddadîler 207
Şehâbeddîn Ebû Bekr Kâsım es-Saffâr en-Nîsâbûrî 245
Şehabeddîn Ebû Said İbn İmran el-Hivekî 245
Şehbaz Giray 328-329, 335
Şehriyar 382
Şemseddîn Ali 225
Şemseddîn es-Sehavî 288
Şemseddîn İltutmuş 234
Şems es-Sarayî 287-288
Şemsüleimme el-Kerderî el-Berâtekīnî 238
Şemsüleimme Serahsî 183
Şemsü'l-Mülk Nasr 169, 172, 183, 187-188
Şerefeddîn et-Tûsî 226, 238-239
Şerûr 376
Şeyh Ahmed b. Ahmed 308
Şeyh Ahmed Han 319, 322
Şeyh Avliyar 302
Şeyh Cüneyd 355, 376
Şeyh Haydar 308-310, 376, 386, 426
Şeyh İsmail 376, 386
Şeyh Safiyeddîn 376
Şeyh Süleyman Efendi 479
Şeytan İbrahim Paşa 328
Şıgay Han 438
Şiang bölgesi 45
Şibanî Devleti 311
Şibanî Han 416-417, 427, 437, 441-442
Şibanîler 31, 313, 408, 415, 427
Şibanî Muhammed 427, 431, 437, 441-442, 445
Şihâbeddîn Hivekî 236, 244
Şihâbeddîn Mercanî 20, 457
Şihâbüddin Yahyâ b. es-Suhreverdî 226
Şine Usu Yazıtı 95
Şingko Şeli Tutung 99, 100
Şir Ali Lapin 486
Şiraz 371, 379, 384, 418
Şirgazi Han 432
Şîr-i Bârik 190
Şirin 63, 280, 286, 320-321, 327, 329-330, 333, 335-336
Şîr Muhammed 192
Şirvan 376

Şirvanşahlar 376
Şorlar 62
Şucaeddîn Abdurrahman el-Hârizmî el-Tercüman 287

T

Taberek Kalesi 231
Taberî 183, 189
Tabgaç 45, 53-57
Tabgaçlar 28, 45, 53-56
Taceddîn el-Bulgarî 201
Taceddîn Yıldız 341
Tacikistan 124, 258
Tacikler 388
Tahmasb 324, 377, 380, 387, 396-398
Tahran 206, 230-231, 233, 235-236, 243-244, 382, 390
Tai Devleti 54
T'ai-wu 45
T'ai Wu-ti 54, 56
Talas 42, 116, 120-123
Talhâb 194
Ta-lo-pien 70
Tamgaç Buğra Kara 171
Tamgaç Han Hasan 172, 182-184
Tamgaç Han Hızır 173
Tamgaç Han İbrahim 171-174, 178, 181-186, 194
Tang Hanedanı 30, 33, 82, 107-109, 116, 120-121
Tangut 86, 96, 253
Tangut Krallığı 253
Tangutlar 255
Tanrı Dağları 40, 64, 82, 109, 111, 116, 121, 123, 258, 355
Taraz 121, 123, 170-171, 179, 265, 267
Tarbagatay 118, 122
Tardu 76
Tarım Havzası 84-85, 90, 93, 121, 258
Tarmaşirin 261, 267-268
Tarnovo Yazıtı 152
Taspar 91
Taşkent 16, 120, 123, 166, 168, 179-180, 279, 390, 428, 430, 434, 438, 445-446, 450, 467- 470, 472-473, 475, 477-478, 480-489, 493, 495
Taş Timur 319
Tatar 16, 19-21, 23-24, 32-33, 35, 252, 274-276, 281, 283, 286, 294-303, 306, 309-310, 314, 316, 320, 325, 329, 332-335, 337, 455-466, 469, 473-477, 479, 493
Tatar-Başkurt Cumhuriyeti 465
Tataristan 11, 32, 65, 294, 319-320, 465-466
Tatarlar 19, 252, 275, 295, 297-299, 301, 303, 315, 336, 455-456, 463, 475, 477
Ta-tung (Datong) 57
Tavda 314
Tavke Han 438
Taybuğa 310-314
Taybuğalılar 313
Tayçiutlar 252
Tebriz 234, 265, 278-279, 357, 368-369, 371-372, 374-377, 379
Teb-Tengri Kököçü 253
Tegin et-Türkî 167
Tegrekler 132
Tegrek (Tiele) boyları 117
Teküdar 358, 363, 366
Teleç 150
Telerig Han 150
temeddün 406, 411
Temeşvar Kalesi 330
Temüge Odçigin 257
Teoman 39, 287
Tepang Tigin 116
Terek 279, 319
Terken Hatun 207, 211, 218, 231, 233
Tervel Han 149
Tevalla 478
Tevekkel 438
Theodosios 139
Theophanes 50, 143, 148-149
Thomas Jefferson Barfield 30
Tiberius 144
Tibet 32, 65, 83, 93, 97-98, 105, 110, 115,

117, 121-122, 125, 171, 266, 268, 313, 435
Tibetliler 31, 107
T'ie-fu 54
Tigris 372
Timuçin 252, 273
Timur 15, 17, 21, 25, 29-31, 35, 260-262, 267, 276-277, 279-281, 285, 288, 307, 310, 319, 342, 345, 350, 367-368, 371-375, 381, 396, 398, 405, 407-411, 413-415, 417-421, 461, 482
Timur Devleti 375, 398
Timur Kutlug 280
Timurlular 16, 23, 28, 31-32, 368-369, 405, 407, 411, 414, 416, 419, 431, 441
Ting-ling 63
Ting-lingler 42
Tinibek 278
Tirmiz 179
Tizsa Nehri 146
Tobol 160, 310-311, 314
Togan Han Muhammed 171
Toganşah 226
Togan Tegin 183, 191
Togay Sarı 489
Togay-Timurlar 443
Toharistan 50, 53, 123, 166, 179, 189, 191, 194
Toharlar 27
Tohsılar 124
Tokak Temir Yalıg 129
Tokay Timur 312
Tokta Han 278, 287
Toktamış Giray 325
Toktamış Han 279-280, 307, 311, 319, 337
Toktu 150
Tola Irmağı 64
Tolmaç 159
Tonga Alp Er 169
Tontur 316
Tonyukuk 65, 68-70, 72, 74, 107, 113
T'o-pa 53-56
T'o-pa Hung 55
T'o-pa Kuei 54
T'o-palar 56
Toraman 51-53
Totırka 131
Tou-lan Kağan 72
Touman 39
Toyok 101
Töger 131
Tölengit (To-lan-ko) 64
Tölesler 64
Töles (Tiele) boyu 82
Tölük boyları 111
Töregene 256-257
Trakya 39, 130, 141, 150, 160, 165
Troyski 458, 463
Tsung Ai 54
Tuda Mengü 277
Tuğlukâbâd 344
Tuğluklular 342
Tuğluk Timur 262
Tuğlu Şeyh 425
Tuğrul Bey 193-194, 205-207, 209, 213, 215-216, 218
Tuğrul Han 252
Tuğrul Kara Han Yûsuf 172
Tuğrul Tegin Ömer 172
Tuğtegin 208
Tuhsılar (Tohsılar) 124
Tu-ku boyu 46, 54
Tula Buka 277-278
Tulunîler 165
Tuluy 255-258
Tuman Ağa 418
Tuna 34, 130, 138, 140, 146-147, 149-153, 157-158, 160, 196, 199, 326
Tuna Bulgar Devleti 151-152
Tuna Bulgarları 34, 149, 196
Tun Baga Tarkan 83
Tun Bilge Yabgu 120
Tung-hu 40
Tun-huang 46, 76
T'u-po (Tuva) 64
Tuqishi 111

Tura 145, 310-311, 313-314, 316, 425, 448
Tur Ali 371, 375
Tura Murad Töre 448
Turdı 447
Turfan 43, 45, 48, 81, 84-93, 96-97, 100-101, 251, 253, 264, 266-267, 435
Turfan Uygur Kağanlığı 84-86, 89, 93
Turfan Uygurları 87, 89, 91-92, 253
Turgay 471
Tursun Sultan 438
Tûs 194, 221-222, 232
Tûsî 226, 238-239, 245, 366, 406, 421
Tutuş 207, 218
Tuvalılar 62
Tu-yü-hunlar 45
Türgiş Kaganlığı 168
Türgişler 27, 82, 105, 107, 110-116, 119-120
Türk 13-36, 39, 46, 49, 52-53, 61-78, 81-82, 84-95, 97, 100-102, 105-114, 116-126, 129-133, 137-138, 144-145, 147-148, 152-153, 155-156, 158-159, 165-174, 176-179, 182-186, 188-192, 194-196, 198-201, 205-211, 213-215, 219-220, 226-227, 229, 235, 237, 241, 244-245, 251-252, 254, 257, 259-260, 263, 268, 270, 274- 276, 280-282, 284-285, 293-303, 306, 309-312, 314-316, 320-321, 333, 335-338, 341-345, 348-349, 355, 361-362, 365, 369, 371, 374-375, 379-380, 382-384, 386, 388, 393, 395, 406-407, 411-412, 414, 419-420, 425, 436, 443-444, 446, 449, 455, 460-465, 470, 472-474, 476-480, 489, 493, 496
Türk boyları 75, 111-112, 132, 171, 275, 407
Türk cumhuriyetleri 15, 34
Türk Dünyası 13-14, 21, 23, 28, 31, 34, 61-63, 65, 70, 72, 110, 125, 219, 274, 309, 312, 443
Türk Hakanlığı 166-174, 178-179, 182, 184, 186, 188, 190-192, 194, 196, 198, 201, 205- 208, 226
Türk halkları 16, 20, 25, 122, 455
Türkistan 16, 18-19, 22-23, 25, 27, 30, 31, 35, 40-41, 43, 45, 52, 75, 76, 83, 93, 96, 102, 108, 110, 114, 120-121, 123, 124, 132, 169, 185-186, 193, 215, 230, 236, 244, 251, 253-254, 258-260, 262-264, 266, 280, 306, 309-310, 313-314, 316, 343-344, 349, 355, 375, 379-380, 396, 398, 405-406, 413, 425, 430-431, 434-435, 439-443, 445-446, 449-450, 455-457, 459, 464, 466-482, 484-488, 490-491, 493, 496
Türkistan Genel Valiliği 469
Türkistan hanlıkları 30-31, 425, 431
Türkiye 13, 15, 17-21, 23-24, 27-29, 31, 32-35, 62-63, 65, 84-85, 87, 93, 105, 107, 112, 129, 131, 165, 205, 208, 219, 221, 234-235, 258, 268-270, 280, 310, 325, 328, 487, 488, 493
Türkiye Cumhuriyeti 23-24, 62-63
Türkiye Selçukluları 219, 221, 234
Türk Kağanlığı 16, 22, 30, 33, 62, 82, 91, 94, 106-107, 112-114, 118-119, 126
Türkler 16-18, 20-21, 23-24, 27-28, 30-31, 33-36, 52, 56, 61-62, 66, 69, 72, 75-78, 81-82, 84- 85, 87, 91- 93, 106-107, 112-114, 117, 119, 122, 125-126, 135, 153, 157, 159, 168-169, 171, 189, 205, 211, 216, 226, 232, 280, 344, 355, 365, 382, 384, 386-387, 401, 477, 487
Türkmenistan 34, 131, 244, 390, 447, 471, 473, 485, 490, 493
Türkmenler 125, 130-131, 193, 211, 213, 215, 360-361, 371, 376, 378, 385-386, 389-391, 432, 439, 471, 490
Türk-Tatar 274, 276, 294-303, 306, 309-310, 314, 316
Tver 256, 278
Tvirem 149
Tzu-t'ui 55

U

Ubeydulah Ahrar 421
Ubeydullah 409, 414, 421, 427-428, 441-442, 445, 450, 478-479
Ubeydullah Hoca 478
Udmurt 275
Ufa 20-21, 458, 473, 481, 492-493
Ukaylîler 207
Ukrayna 130, 328, 338
Ukrayna Kazakları 328
Ulahlar 19
Ulakçi 275
Ulan Batur 95
Ulayundlug 131
Uldız 139
Uluğ Bey 409-411, 414-415, 418, 426, 441
Uluğ Has Hâcib 183
Uluğ Muhammed Han 295-296, 300, 320
Umar 150
Umman 232
Ural 30, 128, 137, 197, 273, 275, 283, 311, 314, 316, 327, 455, 459, 465, 472, 492, 496
Ural Dağları 137, 311
Ural (Yayık) Nehri 197
Ura Tepe 434
Uraz Muhammed 304
Urfa 207
Urmiye 365, 378, 382, 389-390
Urumçi 96, 101
Ustaclu 376-379, 386-387, 389
Uygur Kağanlığı 63, 82-86, 89-90, 93-95, 107-109, 116, 119, 122, 127, 251
Uygurlar 16, 30-31, 33, 81-100, 108, 117, 119, 120, 122, 126, 186, 273
Uygur Türkleri 251
Uzak Doğu 16, 18, 25
Uzkent 426
Uzlar 19, 65, 126, 159, 160
Uzunçarşılı 367, 370, 372
Uzun Hasan 370, 372-373, 374-376, 416

Ü

Ükek 285
Üregir/Yüregir 131
Ürgenç 254, 265, 285, 426, 431-432

V

Vagay Suyu 315
Vakkas 436
Valentinianus 140
Valentinos 144
Vambery 26, 35, 468
Van Gölü 368, 372
Varaçan 145
Varsaklar 376
Vasgirt 51
Vasıfî 442
Vasiliy 295, 297, 300-303, 305
Vasiliy Arslanoviç 305
Vassaf 269, 365
Velyaminov-Zernov 306, 335
Venedik 285, 321, 374
Vernoye 467
Vidin 328
Viyana 27, 328
Vizigot 138
Vladimir 128, 151, 158, 160, 229, 256
Volga 22, 127, 196, 323-324, 458, 465, 492

W

Wang Yen-te 85, 91
Wei Ch'ing 41
Wei Hanedanı 81
Wei Krallığı 54
Wen Ch'eng-ti 54
Wladyslaw Waza 327
Wu-chi 83
Wuhuanlar 126
Wusunlar 41-42
Wu-ti 41, 42, 54, 56
Wu-wei Çanyü 41-42

X

Xueyantuo Kağanlığı 107, 118
Xueyantuolar 107

Y

Yabakular 124
Yadigâr Han 312-314
Yadigârîler 431
Yadrintsev 471
Yafes 387
Yağmalar 123, 195
Yakın Doğu 26
Yakub b. Numan 201
Yakût 189
Yalangtuş Bahadır 428, 450
Yalavaçlar 257
Yamgurcı b. Berdibek 308-309
Yangzhou 92
Yan-jan Dağı Savaşı 42
Yarkend 25, 34, 43, 123, 179, 435, 439, 442, 450
Yarkend Hanlığı 425
Yaroslavl 256
Yar-qoto 101
Yaruktaş 208
Yassıçimen 234
Yavlu Tura 316
Yavuşev 479
Yayık 128, 137, 159-160, 197, 432
Yayık Kazakları 432
Yazgır 131
Yazgird 50, 51
Yazıcızade Ali 131, 133
Yedisan 332-334, 336
Yedisan Nogayları 332
Yedisu 25, 111, 258, 264, 267, 467, 471, 473
Yeh-lü-Ta-shih 172
Yeh şehri 56
Yemen 207, 241
Yengi-Hisar 435
Yenikent 127
Yenisey 105, 108-110
Yenisey Kırgızları 105
Yenisey Yazıtları 105, 110
Yen-men 75, 77
Yermak Timofeyeviç 314-315
Yesi 186, 426
Yesügey Bahadır 252
Yezd 378, 417
Yezdî 279, 358, 417, 419
Yıldırım Bayezid 373, 411
Yıvalar 132
Yinçü Zhihui Yabgu 122
Yipi Tölük Kağan 107, 118
Yomutlar 391, 432
Yomut Türkmenleri 433, 469, 490
Yula 159
Yunanistan 130-131, 147
Yunus Han 409
Yusuf Akçura 20-21, 23, 458
Yûsuf Has Hâcib 182-183
Yûsuf Kadır Han 206
Yüan Devleti 261
Yüan Hanedanı 86-87, 258
Yüeçi 40, 41
Yüeçiler 39-41
Yüeh-chihler 39
Yü-wen Tai 56

Z

Zâhir Bigi 460
Zahîreddîn el-Beyhakî 225
Zaporog Kazakları 325
Zemahşerî 226, 237, 240, 241
Zencan 382
Zend Hanedanlığı 382, 394
Zendler 381, 383
Zengî 219, 226
Zerde Kuh 381
Zerefşan 180
Zevkî 448
Zevzen 235, 244
Zeyneddîn el-Cürcânî 225, 238

Zeynullah Resulî 458
Zhizhi Chanyu 106
Zırabulak 468
Ziyad bin Salih 121
Ziyaeddîn Mecîdülmülk 244
Ziya Paşa 472
Ziyârîler 192, 206

KATKIDA BULUNANLAR

SERKAN ACAR, 1980 yılında Elazığ'da doğdu. İlk ve orta öğretimini doğduğu şehirdeki devlet okullarında tamamladı. 2000 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne girdi. Bir yıl İngilizce hazırlık okuduktan sonra 2005 yılında mezun oldu. 2006'da mezun olduğu bölümde asistan olarak göreve başladı. Aynı yıl Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde yüksek lisans programını kazandı ve "Kâsım Hanlığı 1445-1681" başlıklı yüksek lisans tezini savunarak bilim uzmanı unvanını aldı. 2007 yılında aynı enstitüde doktora programına girdi. 2008'de Rusya Hükûmet bursunu birincilikle kazanarak tez konusuyla ilgili araştırmalar yapmak üzere bir yıl süreyle St. Petersburg, Moskova ve Kazan şehirlerinde çalıştı. 2011 yılında "Kazan Hanlığı 1437-1552" başlığını taşıyan tezini savunarak doktor payesini elde etti. 2015'te Genel Türk Tarihi doçenti oldu. Hâlen Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde çalışmaktadır. Türk-Tatar hanlıkları hakkında telif, Türk Dünyası'nın muhtelif dönemleriyle ilgili tercüme eserler kaleme alan Serkan Acar İngilizce, Rusça ve İtalyanca okuyabilmektedir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Kâsım Hanlığı 1445-1681* (İstanbul 2008); W. E. D. Allen, *Muhteşem Süleyman Zamanında Türk Dünyası* (çev., İstanbul 2012); *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri* (Ankara 2013); Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat* (çev., Ankara 2013); *Doğu Avrupa Türk Tarihi* (ed. Osman Karatay ile birlikte, İstanbul 2013); Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi* (haz., İstanbul 2014); Heinrich von Staden, *Korkunç İvan Zamanında Rusya* (çev. Gülşah Hasgüçmen ile birlikte, İstanbul 2016); *Zeki Velidî Togan & İlmî Hayatı, Eserleri, Siyasî Faaliyetleri, Hatıralar* (ed., Ankara 2017).

HAYRUNNİSA ALAN, 1987'de İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1992'de MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisansını, 1997'de doktorasını tamamladı. 1987-1989 yılları arasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde görev yaptı. 1989-2012'de MSGSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi, yardımcı doçent, doçent, profesör olarak görev yaptı. 2012 yılında intisap ettiği İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde çeşitli idarî görevlerde bulundu. Hâlen İMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü müdürlüğü görevini sürdürmektedir. Çalışma alanı, Timurlu dönemi Orta Asya tarihi ve kültürüdür. Türk tarihinde süreklilik ve değişim nokta-ı nazırından Türklerde yönetim anlayışı ve teşkilat konuları ile ilgili çalışmalar yapmaktadır. Çalışmalarını yürütecek düzeyde Çağatay ve Osmanlı Türkçesi, Farsça ve İngilizce bilmektedir. *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)* (3 baskı) ve *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* (ed., 2 baskı; İ. Kemaloğlu ile birlikte) adlı kitapların yanı sıra ulusal ve uluslararası dergi ve kitaplarda 40'tan fazla makalesi yayımlandı.

MEHMET ALPARGU, 1976 yılında Ankara Üniversitesi DTCF Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu. Ankara Üniversitesi'nde Genel Türk Tarihi alanında 1979'da yüksek lisansını, 1984 yılında doktorasını tamamladı. 1987'de yardımcı doçent, 1991'de doçent oldu. 1982-1997 yılları arasında Gazi Üniversitesi'nde görev yaptı. Bu zaman zarfında Kırşehir Eğitim Yüksekokulu müdürlüğü, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü müdür yardımcılığı gibi idarî görevlerde bulundu. 1997 yılında Sakarya Üniversitesi'ne profesör olarak atandı. Sakarya Üniversitesi rektör yardımcılığı, Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi dekanlığı, Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi dekanlığı ve Tarih Bölümü başkanlığı görevlerinde bulundu. 2018 yılında emekli oldu. Yayınlarının büyük çoğunluğu Genel Türk Tarihi alanına aittir. *16. Yüzyılda Özbek Hanlıkları* (Ankara 1995); *Yeniçağda Kazak Türkleri* (Ankara 1996); *Nogaylar* (2007) adlı kitap çalışmalarının yanı sıra ulusal ve uluslararası dergilerde çok sayıda makalesi yayımlandı.

GÜLSEREN AZAR NASIRABADI, 1978 yılında Ankara'da doğdu. İlköğrenimini İstanbul'da, ortaöğrenimini ise Ankara'da tamamladı. 1997'de Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2016'da aynı üniversitenin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde "Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1171-1193)" adlı yüksek lisans tezini savundu. 2015'te MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)" adlı tezini savundu. 2010'da MSGSÜ Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2017-2018 öğretim yılında bir seneliğine alanında çalışmalar yapmak üzere İran'da bulundu. Hâlen MSGSÜ'deki görevine Dr. Öğretim Üyesi olarak devam etmektedir. Özellikle İran coğrafyasındaki Türk Tarihi ile ilgilenmekte olup, çalışmaları Hârizmşâhlar Devleti Tarihi alanında yoğunlaşmaktadır.

ALPER BAŞER, 2001 yılında Uşak Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nden mezun oldu. 2006 yılında "Gümülcine Ayanı Tokatçıklı Süleyman İle Ferecik Ayanı Ali Molla'nın Faaliyetleri ve Merkezî Hükümetle Olan İlişkileri" başlığı taşıyan tezi ile yüksek lisans eğitimini, 2010 yılında "Bucak Tatarları (1550-1700)" isimli teziyle de doktorasını tamamladı. 2017 yılında doçent oldu. Hâlen Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde çalışmakta olan yazarın başlıca çalışma sahası, Balkan ayanları, Osmanlı Devleti'nin Doğu Avrupa siyaseti, Kırım Hanlığı ve Nogay topluluklarıdır. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Eşkıyalıktan Ayanlığa, Kırcaalili Emin Ağa* (Konya 2014); *Halim Giray, Gülbün-ü Hânân - Kırım Hanları Tarihi. Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım* (haz. Alper Günaydın ile birlikte İstanbul 2013).

TİLLA DENİZ BAYKUZU, 1976 yılında İstanbul Cibali Kız Lisesi'nden mezun oldu. 1978-1981 yılları arasında Çin Dili eğitimi almak için Tayvan'a giderek Tayvan Üniversitesi Tarih Bölümü'nde eğitim gördü. 1984-1988 yılları arasında Ankara Üniversitesi DTCF Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Çin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda eğitim gördü. 1989 yılında MEB Dış İlişkiler Çin Halk Cumhuriyeti Lisansüstü bursunu kazandı ve 1991'e kadar Pekin Üniversitesi'nde eğitim gördü. 1995 yılında MSGSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak göreve başladı. 1997'de "Kuzey Liang'da Bir Hun Devleti" adlı tezle yüksek lisansını, 2003 yılında ise "Çin Topraklarında Kurulan İki Hun Devleti: İlk Chao ve Sonraki Chao Devleti" adlı tezle doktorasını tamamladı. 2006 yılında Trakya Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yardımcı doçent unvanıyla göreve başlayan Baykuzu 2009 yılında doçent, 2014'te profesör oldu. Hâlen aynı üniversitede Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı olarak görevini sürdürmektedir. 2001 yılında Rusya Federasyonu Dağlık Altay Bölgesi'nde, 2007 yılında ise Çin Halk Cumhuriyeti Shaan-hsi ve Shan-hsi eyaletlerinde Hun ve Göktürk eserlerini yerinde tespit ve belgeleme araştırmasında bulundu. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Asya Hun İmparatorluğu Tarihi* (Konya 2012); *An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti* (Konya 2014), *Yeni Bilgiler Işığında Kürşat İsyanı* (Konya 2016).

MUHAMMED BİLAL ÇELİK, 1978 Erzurum'da doğdu. 2001'de ODTÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisansını, 2004'te "Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı" başlıklı tezi ile Sakarya Üniversitesi'nde yüksek lisansını ve 2009'da "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği" başlıklı tezi ile yine Sakarya Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. 2014'te doçent oldu. İngilizce ve Farsça bilen Çelik, 2009 yılından itibaren Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Çalışma alanı hanlıklar dönemi Türkistan tarihi ile ilgili olup başlıca çalışmaları şunlardır: *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri*, (ed., 2011), *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi* (2013); *Türk Tarihinde Balkanlar,* (ed., 2013); *Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800), Bildiriler*, (ed., 2015); *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü* (ed., 2018); *Türk Tarihi ve Kültürü* (ed., 2019); *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde: Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan* (ed., 2020).

GÜLAY ÇINAR, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu (2002). Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden "Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları" adlı teziyle yüksek lisans programından mezun oldu (2006). "Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)" adlı çalışmayla doktor unvanı aldı (2011). 2002 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde

araştırma görevlisi olarak göreve başladı. 2018 yılında doçent oldu. İslamiyet sonrası Türkistan tarihi ve kültürü, Özbek hanlıkları, Safevîler, Türk-Moğol devletlerinde bürokrasi ve müesseseler başlıca çalışma alanlarıdır. Doktora çalışmaları sırasında Tahran'da araştırmalar yaptı, Fars dili üzerine eğitim aldı, 2012 yılında ise YÖK bursu ile Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü ile Şarkşinaslık Enstitüsü'nde incelemeler yaptı. *Safevîlerde Hükümdar Unvanları ve Hâkimiyet Anlayışı* (Konya 2017) adlı kitabının yanı sıra ulusal ve uluslararası dergilerde çok sayıda makalesi yayımlandı.

HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ, 2006'da Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisansını Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yaptı (2006-2008) ve "Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)" başlıklı teziyle tamamladı. 2015'te aynı yerde ise "General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü" adlı tezini savundu. Doktora sırasında Avusturya'da Alpen-Adria Universität Klagenfurt Institut für Geschichte'de Erasmus değişim öğrencisi olarak eğitim aldı (2010-2011). 2011-2017 yılları arasında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak çalıştı. 2017'de aynı anabilim dalına yardımcı doçent olarak atandı ve görevini hâlen burada Dr. Öğretim Üyesi olarak sürdürmektedir. Göktürk dönemi ağırlıklı olmak üzere İslam-öncesi Türklerde teşkilat, ordu, din, mitoloji ve toplumsal yapı gibi konular çalışmaktadır. *Sunzi Bingfa'nın İngilizce ve Türkçe Çevirileri* (İstanbul 2017) başlıklı kitabının yanı sıra yurtiçi ve yurtdışında yayımlanmış çeşitli makaleleri, kitap bölümleri, bildirileri ile çevirileri bulunmaktadır.

ÖMER SONER HUNKAN, 1971'de İçel'in Silifke İlçesi'nde doğdu. 1994'te Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1995'te Pamukkale Üniversitesi FEF Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi oldu. Lisansüstü eğitimini 1995-2005 yılları arasında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Ortaçağ Bilim Dalı'nda ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Türk Hakanlığı (Karahanlı) Tarihi" sahasında yaptı. Bu süreçte Arapça ve Ortaçağ Türk tarihi Arap kaynakları için MEB bursu ile iki yıl Ürdün Üniversitesi'nde, Farsça olanlar için yaz dönemi kapsamında Tahran Üniversitesi'nde, saha ve kaynak araştırmaları yapmak üzere dört ay TİKA destekli proje ile Taşkent Şarkşinaslık Enstitüsü'nde bulundu. 2007'de Trakya Üniversitesi FEF Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yardımcı doçent, 2011'de doçent kadrolarına atandı. 2012-2013'de 15 ay süreyle bulunduğu Chicago Üniversitesi'nde YÖK ve TÜBİTAK bursları çerçevesinde Doktora Sonrası Araştırma Programını tamamladı. 2016'da profesör oldu. Karahanlı tarihine dair çok sayıda kitabı ve makalesi bulunmaktadır.

SADİ S. KUCUR, 1983 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1986 yılında "Mühimme Defterlerine Göre II. Selim Devrinde Hamîd Sancağı" adlı teziyle yüksek lisansını, 1993 yılında "Sıvas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları -Vakfiyelere Göre-" adlı teziyle doktorasını tamamladı. 1985'te aynı enstitüde araştırma görevliliğine atandı, 1992'de Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Ana Bilim Dalı'na geçti. 1995'te ise aynı üniversitenin Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda yardımcı doçent kadrosuna tayin edildi. 2018'de doçent oldu. Hâlen aynı bölümde görev yapmaktadır. Selçukluların devlet teşkilâtı, sosyal ve iktisadî tarihi, İslam numismatiği, Ortaçağ Türkiye'si epigrafisi, Osmanlı dönemi kitabe ve mezartaşları ilgi alanlarıdır. Bu alanlarla ilgili ders, tebliğ, seminer vermekte ve çok sayıda yayını bulunmaktadır.

AZMİ ÖZCAN, 1981 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi. 1983 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1986 yılında Manchester Üniversitesi'nde Orta Doğu Araştırmaları üzerine yüksek lisans yaptı. 1990 yılında Londra Üniversitesi SOAS, Tarih Bölümü'nde İngiliz - Osmanlı İlişkileri üzerine doktora yaptı. Çeşitli üniversitelerde ders verdi. 1997 yılında Yakınçağ Tarihi alanında doçent, 2002 yılında profesör oldu. 1996-1999 yılları arasında İSAM Başkanlığı yaptı. 2007-2016 yılları arasında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi'nin kurucu rektörü olarak çalışmalarını sürdürdü. İngilizce, Urduca ve Arapça bilmektedir. Uluslararası pek çok saygın akademik kuruluşun üyesidir. Uluslararası platformlarda Sömürgecilik tarihi, Osmanlı Yakınçağ Tarihi ve Güney Asya Müslümanları hakkındaki araştırmalarıyla tanınır. Farklı dillerde neşredilen çok sayıdaki makale ve ansiklopedi maddesinin yanı sıra başlıca kitapları şunlardır: *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)* (İstanbul 1992); *Abdülhamid ve Hilafet* (İstanbul 1995); *Indian Muslims, the Ottomans and Britain 1877-1924* (Leiden 1997); *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)* (ilaveli 2. baskı, İstanbul 1997); *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti* (ed., İstanbul 2000); *Namık Kemalden Mektup Var* (Ali Akyıldız ile birlikte, İstanbul 2008); *Osmanlı Devletinin Kuruluşu Meselesi* (ed. M. Öz ile birlikte, İstanbul 2010); *Osmanlı Belgelerinde Bilecik* (Yusuf Sarınay ile birlikte, İstanbul 2012); *Türk Kültüründe Adab-ı Muaşeret,* (ed., İstanbul 2015).

AYŞE MELEK ÖZYETGİN, 1991 yılında Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. 1992 yılında aynı bölümün Eski Türk Dili Anabilim dalında araştırma görevlisi olarak göreve başladı. 1993 yılında aynı üniversitede yüksek lisans programını, 1999 yılında doktora programını tamamladı. 2002'de doçent, 2008'de profesör oldu. 2005-2006 yılında Pekin'deki Merkezî Milliyetler Üni-

versitesi'nin (The Central University For Nationalities) Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde konuk öğretim üyesi olarak bulundu. 2009-2012 yılları arasında Yunus Emre Enstitüsü Danışma Kurulu Üyeliği yaptı. 2006-2012 yılları arasında Türk Dil Kurumu'nda Güncel Türkçe Sözlük ve İmla Kurulu'nda çalışma grubu üyesi oldu. 2010-2012'de TDK başkan yardımcılığı görevini üstlendi. 2014 yılından itibaren UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, Dünya Belleği İhtisas Komitesi Üyeliğini sürdürmektedir. 2013 yılından itibaren Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Başlıca kitap çalışmaları: *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)* (Ankara 1996); *Ebū Hayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi* (Ankara 2001); *Eski Türk Vergi Terimleri (*Ankara 2004); *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler* (Ankara 2005); *Kırım Yurtında ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar. Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar* (İlyas Kemaloğlu ile birlikte, Ankara 2009); *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku* (İstanbul 2014); *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar* (İlyas Kemaloğlu ile birlikte, Ankara 2017).

AHMET TAŞAĞIL, 1964 yılında Yalova'ya bağlı Çiftlikköy İlçesi'nin İlyas Köyü'nde doğdu. 1985 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi'nde 1988 yılında "Göktürk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk Çin İlişkileri" isimli tez ile, doktora eğitimini 1991'de aynı üniversitede "Gök-Türkler 542-630" adlı tez ile tamamladı. 1992-1995 yılları arasında MSGSÜ'de yardımcı doçent olarak görev yaptı. 1995'te doçent, 2001'de profesör oldu. MSGSÜ'de görev yaptığı yıllarda aldığı diğer görevler şöyledir: Uluslararası Hoca Ahmet Yesevî Türk-Kazak Üniversitesi Tarih-Felsefe Fakültesi dekanlığı (2001-2002), Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Merkez müdür yardımcılığı (2004-2005), MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü müdürlüğü (2007-2008), MSGSÜ rektör yardımcılığı (2008-2010), Tarih Bölüm başkanlığı (2009-2015). 2015 yılında MSGSÜ'den emekli olarak aynı yıl Yeditepe Üniversitesi'nde Tarih Bölüm başkanı olarak göreve başladı. Tayvan'da 1985-1986 yılları arasında aldığı eski Çince eğitimi ile birlikte iyi derecede eski Çince, İngilizce, Fransızca, Farsça, Rusça, Moğolca ve Türk lehçelerinden Kazakça, Kırgızca, Özbekçe bilmektedir. Başlıca kitap çalışmaları: *Gök-Türkler* I, II, II; *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asırlar)*; *Kök Tengri'nin Çocukları, Ergenekon'dan Kağanlığa: Türk Model Devleti Gök Türkler*; *Gök Börü'nün İzinde: Kadim Türk Topraklarında*; *Bilge Kağanın Vasiyeti; Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler, Uygurlar; Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar.*

UMUT ÜREN, 1984 Aydın, Efeler doğumlu. 2007'de Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2009'da Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans öğrenimine başlayarak "Kuzey Kafkasya'daki Eski Türk Kavimlerinden Burcanlar" başlıklı yüksek lisans tezi ile mezun oldu. 2010 yılında Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne araştırma görevlisi olarak atandı. 2012-2017 yılları arasında doktora eğitimini tamamlamak üzere Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda görevlendirildi. 2017 yılında "Avrasya Etnolojisinde Alan-As Meselesi" başlıklı doktora tezi ile doktor unvanını aldı. 2018 yılında Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'na Doktor Öğretim Üyesi olarak atandı. Hâlen çalışmalarını bu üniversitede sürdürmektedir. Avrasya göçebeleri, erken dönem Doğu Avrupa ve Kafkas halkları çalışma konuları arasındadır. Kitap çalışmaları: *İtil Suwı Aka Turur: EÜ. TDAE Türk Tarihi Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı* (ed., İzmir 2017), *Avrasya'nın Bozkır Halkları- Alanlar ve Aslar* (Ankara 2018).